

De onder- en bovendruk van een transitie

Een onderzoek naar de narratieven en dynamiek in de energietransitie op regionaal niveau

Titel:	De onder- en bovendruk van een transitie
Ondertitel:	Een onderzoek naar de narratieven en dynamiek in de energietransitie op regionaal niveau
Status:	Definitieve versie
Aantal woorden:	19.961
Datum:	10-8-2020
<hr/>	
Opleiding:	Master Bestuurskunde – Beleid & Politiek
Onderwijsinstelling:	Erasmus Universiteit Rotterdam
Eerste lezer:	prof. dr. M. A. (Martijn) van der Steen
Tweede lezer:	dr. M. (Michael) Schreuders
<hr/>	
Organisatie:	Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB)
Begeleider:	dr. J. (Jorren) Scherpenisse
<hr/>	
Auteur:	B. L. (Bruno) Koopmans
Studentnummer:	510346

Verantwoording afbeelding voorblad:

Yellow over Purple van Mark Rotho (1956): ter illustratie van de boven- en een onderdruk in het vormgeven van de energietransitie.

Verkregen via: https://arhive.com/markrothko/works/481605~Yellow_over_purple

Voor haar die mij leerde zwemmen

Voorwoord

“Schrijven is 95 procent van de tijd ontevreden rondlopen en denken: er komt niks en ik doe niks. En dan opeens heb ik een idee en was ik kennelijk toch aan het werk” – Hans Teeuwen, 26-april 2020

Voor u ligt mijn scriptie ter afronding van mijn studie. Het vormt het sluitstuk van mijn studieperiode, die bijna zes jaar geleden begon in Den Haag. Ik ben gewend geraakt aan het studeren en heb het altijd als een voorrecht gezien om die mogelijkheid te krijgen. De laatste twee jaar in Rotterdam waren een verademing waar velen aan hebben bijgedragen. Het schrijven van mijn scriptie was een intensief en leerzaam traject. Ik heb geleerd waar ik mij de komende jaren in kan gaan ontwikkelen en dat veerkracht belangrijk is tijdens studeren.

Mijn dank gaat uit naar mijn NSOB-collega's die hun tijd hebben vrijgemaakt en altijd bereid zijn geweest om tijd voor mij vrij te maken. Bedankt voor de aanmoedigingen. Het voelt fijn om te zeggen dat jullie ook na de zomer nog mijn collega's zijn. Een paar collega's wil ik expliciet noemen, omdat ze mij bij de les hielden, de juiste vragen stelde en leerden om te relativeren. Martijn, bedankt voor je begeleiding in het onderzoek en bij de NSOB. Ilsa en Jorren, bedankt voor het leveren van schrijf- en structuurtips. Sommige heb ik nog niet in dit stuk in praktijk gebracht, maar dat komt nog. Myrthe, bedankt voor je tijd in deze laatste schrijfweken. Het was een verademing om elke week een half uurtje te bellen. Je stelde mij de juiste vragen en ga me het vertrouwen in de laatste loodjes.

Lieve vrienden en familie: bedankt voor de steun, het doorzien van mijn stofwolken en het stellen van vragen. Voor een paar mensen een persoonlijk woord. Maartje, de avonden in de Smitse of andere kroeg houden we erin. Je helpt mij relativeren, verwonderen en te genieten. Sophia en Manon, het was een genoegen om dit proces zo intensief te beleven, uren te bellen en de nodige ontspanning in te lassen. Ilse, je hebt mij geleerd met andere ogen naar mijn stuk te kijken. Je commentaar is een houvast geweest tijdens het schrijven. Dan mijn lieve opa en oma. Ik ben blij en vereerd dat jullie dit proces en mijn Rotterdamse tijd van zo dichtbij hebben meegemaakt. Jullie zijn van onschatbare waarde geweest op de momenten van euforie en van teleurstelling. Mijn ouders en zusje, jullie lieten mij mijn gang gaan. Het was fijn dat dat kon.

Anne, je gaf me de steun van een schrijver. Lisa, geen van ons beiden heeft dit moment voorzien. Je hebt mij geholpen op de momenten dat het schrijven van leien dakje ging, maar ook op de momenten dat ik om twee uur 's nachts niet meer wist wat ik aan het doen was. Voor jullie beide: תודה רבה!

Het is 10 augustus, de laatste gierzwaluw vertrekt zuidwaarts, ik klap mijn laptop dicht en laat mij meevoeren door de langsdrijvende wolken.

Bruno Koopmans
Gouda 10 augustus 2020

¹ Toda raba.

Samenvatting

De Rijksoverheid heeft in de Nederlandse aanpak tegen de gevolgen van klimaatverandering (Klimaatakkoord, 2019), het land opgedeeld in dertig Regionale Energiestrategieën (RES)-regio's. Deze RES-regio's vormen de context van mijn onderzoek. In elke RES-regio hebben decentrale overheden (provincie, waterschap en gemeenten) van de Rijksoverheid de opdracht en de vrijheid gekregen, in het kader van het Klimaatakkoord, een eigen energietransitie te realiseren. Dat doen de decentrale overheden door afspraken maken met elkaar, de markt en de samenleving over de energietransitie: rekening houdend met de lokale context. Op die manier moeten de afspraken resulteren in een regionaal proces en beleid zodat uiteindelijk, de energietransitie door de maatschappij is gedragen en geaccepteerd.

In dit onderzoek heb ik gekeken naar de afzonderlijke narratieven die RES-regio's en decentrale overheden hanteren bij het vormgeven van de regionale energietransitie. Een narratief is - in deze context - het verhaal dat de decentrale overheden vertellen over de problemen die ze verwachten zonder de energietransitie, de handelingen die zij nodig achten om de transitie in de toekomst te realiseren en in welke samenstelling dat gaat gebeuren. Mijn veronderstelling was dat het gehanteerde narratief van de verschillende decentrale overheden van invloed was op het verloop en de dynamiek van de regionale energietransitie.

In dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van de decentraal en regionaal vastgestelde teksten (coalitieakkoorden en uitgangspuntennotities). In die bestuurlijke teksten staat beschreven hoe een regio of decentrale overheid over de energietransitie denkt. De inhoud van bestuurlijke teksten, van zeven RES-regio's en per regio één waterschap, één provincie en drie gemeenten, heb ik kwalitatief-interpretatief geanalyseerd.

Uit de analyse van deze teksten komt het beeld naar voren dat bij het vormgeven van de regionale energietransitie de zeven regio's één narratief vertellen. Het regionale narratief hanteert een energietransitie die geleidelijk verloopt en in 2050 gerealiseerd moet zijn. Daarentegen vertellen de decentrale overheden twee soorten narratieven over de energietransitie. Bepaalde decentrale overheden vinden dat de regionale transitie te snel gaat. Het narratief dat zij uitdragen, is behoudender en richt zich vooral op het optimaliseren van de huidige energieketen die voor het merendeel gebruik maakt van fossiele brandstoffen. Voor hen is de energietransitie enkel een technologisch herontwerp van de energieketen. Zij vinden dat er voldoende tijd moet zijn voor onderzoek naar de exacte gevolgen van de energietransitie op het landschap en dat er voldoende draagvlak moet zijn in de samenleving. Zij vormen door de afwachtende houding en rust de onderdruk (afgeleid van het meten van bloeddruk tijdens rust en ontspanning) van de regionale energietransitie. Tegelijkertijd vinden andere decentrale overheden dat juist de energietransitie niet snel genoeg gaat. Zij vinden dat er meer beweging moet komen omdat er geen tijd te verliezen is in de realisatie, gelet op de gevolgen van klimaatverandering. De interventies van deze decentrale overheden zijn vooral gericht op het aanzwengelen en beïnvloeden van de transitie, en niet zozeer op het beheersen en controleren. Door de beweging vormen zij de bovendruk (afgeleid van het meten van bloeddruk tijdens inspanning en beweging) van de regionale energietransitie. Zij zien in dat het kenmerkend is voor een transitie dat er een continue spanning bestaat tussen stabiliteit van de gevestigde energieketen en het beleid, en de noodzaak tot (radicale) vernieuwing.

Op basis van mijn onderzoek kan geconcludeerd worden: wil de regionale (en nationale) doelstelling met betrekking tot de energietransitie gerealiseerd worden, dan is het belangrijk dat de RES-regio's soepel laveren tussen de narratieven van de verschillende decentrale overheden. Enerzijds is het van belang om in te zien dat er geen tijd te

verliezen is bij het transformeren van de energieketen (van fossiele brandstoffen naar hernieuwbare energiebronnen) en anderzijds is het belangrijk dat er voor deze transformatie voldoende draagvlak is in de samenleving en men rekening houdt met de impact op het landschap.

Het is duidelijk geworden dat de decentrale overheden en de regio's onderling een ander beeld hebben van de energietransitie. Vanwege de verschillende narratieven lijken zij langs elkaar heen te praten. Desondanks lukt het, volgens het stijgende aandeel van duurzame energieopwekking, om plannen op te stellen die overeenkomen met de doelstellingen in het Klimaatakkoord en is de energietransitie op gang gekomen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Samenvatting	5
Hoofdstuk 1. Inleiding	9
1.1. Nederlandse (regionale) energietransitie	9
1.2. Probleemstelling	12
1.3. Onderzoeksstrategie	12
1.4. Relevantie	13
1.4.1. Wetenschappelijke relevantie	13
1.4.2. Maatschappelijke relevantie	14
1.5. Leeswijzer	14
Hoofdstuk 2. Theoretisch kader	15
2.1. Transities	15
2.1.1. Patronen van transities	16
2.1.2. Transitie management	16
2.1.3. Leemte in de transitieliteratuur voor regionale transitiedynamiek	18
2.2. Narratieven	19
2.2.1. Betekenisgeving door taal	19
2.2.2. Discours(analyse)	19
2.2.2.1. Frames	20
2.2.2.2. Narratieven & verhaallijnen	20
2.2.2.3. Metaforen	21
2.2.3. Narratief onderzoek	21
2.3. Samenkomst: narratief onderzoek voor lokale transitiedynamiek	22
2.3.1. Dramaturgische benadering voor collectieve visievorming	22
2.3.1.1. Scripting: de verhaallijn van een (geslaagde) transitie	22
2.3.1.2. Setting: de invloed van de context	23
2.3.1.3. Staging: de gedeelde voorstelling	23
2.3.2. Dynamiek van een lokale transitie	24
Hoofdstuk 3. Methodologische verantwoording	26
3.1. Onderzoeksopzet	26
3.2. Casusselectie	27
3.3. Dataverzameling	28
3.4. Methode van analyse	29
3.5. Kwaliteit van het onderzoek	30
Hoofdstuk 4. Bevindingen	32
4.1. Regio Zuid-Limburg	32
4.2. Regio Noord-Midden-Limburg	34
4.3. Regio Fryslân	36

4.4.	<i>Regio Noord-Holland Noord</i>	38
4.5.	<i>Regio Rotterdam – Den Haag</i>	40
4.6.	<i>Regio Foodvalley</i>	42
4.7.	<i>Regio Arnhem Nijmegen</i>	44
Hoofdstuk 5. Analyse		46
5.1.	<i>Regionale narratieven</i>	46
5.2.	<i>Regionale energietransitiedynamiek</i>	51
Hoofdstuk 6. Conclusie		54
6.1.	<i>Discussie</i>	55
6.2.	<i>Wetenschappelijke- en praktische aanbevelingen</i>	56
Bibliografie		58
Bijlage 1: Bronnen voor inhoudsanalyse		66
Bijlage 2: Codes vanuit Atlas.ti		69

Hoofdstuk 1. Inleiding

1.1. Nederlandse (regionale) energietransitie

Dit hoofdstuk gaat in op de oorsprong en achtergrond van de Nederlandse energietransitie en op het belang van de regionale benadering voor die transitie.

Uit de volgende passage blijkt de urgentie en noodzaak van de energietransitie, maar ook wat van de overheid wordt verwacht om deze aan te pakken. De energietransitie was in 2004 actueel, maar ook in 2020 (Hölsgens, 2016; Roelfsema e.a., 2020):

“De transitie naar een duurzame energiehuishouding (= energietransitie, BK) is één van de grootste uitdagingen waarvoor de mensheid is gesteld, zowel op mondiaal, nationaal als regionaal niveau. Om deze transitie te realiseren is allereerst nodig dat bij de leiders van onze samenleving een gevoel van urgentie bestaat. Het is van groot belang dat leiders uit de politiek, het bedrijfsleven, het maatschappelijk middenveld en andere sectoren zich bewust zijn of worden van de ernst van de situatie en naar vermogen gaan bijdragen aan een maatschappelijk klimaat waarin de noodzakelijke transitie van de grond kan komen” (VROM-raad² & Algemene Energieraad, 2004, p. 17).

Voor het Kabinet-Balkende II is het in 2004 duidelijk dat de gevolgen van klimaatverandering ook Nederland raken, in de wetenschap werd dit al enkele decennia verkondigd (Kwakernaak, Ypma, Klijn, Bakel, & Gaast, 1998; Vellinga & Verseveld, 1999). Om de gevolgen van klimaatverandering te beheersen is een structurele en radicale aanpak nodig (Beek, 2019; VROM-raad & Algemene Energieraad, 2004). Een energietransitie van fossiele brandstoffen naar hernieuwbare energiebronnen zou de uitkomst moeten bieden. Deze transitie is nodig omdat bij de verbranding van fossiele brandstoffen CO₂ en andere broeikasgassen vrijkomen. Broeikasgassen zorgen sinds 1850 voor een stijging van de gemiddelde temperatuur op aarde van 0,85 graden Celsius en zorgt daarmee voor onomkeerbare en vergaande gevolgen van klimaatverandering (wat de gevolgen zijn, zie bijvoorbeeld: Intergovernmental Panel on Climate Change, 2019). Het mondiaal reduceren van broeikasgassen, door onder andere de energietransitie, moet de gevolgen van klimaatverandering voorkomen (Intergovernmental Panel on Climate Change, 2015, 2019; Rodhe, Charlson, & Crawford, 1997; Stern, 2007).

Alle landen die zich verantwoordelijk voelen voor klimaatverandering hebben een gezamenlijke aanpak opgezet: het Klimaatakkoord van Parijs (2015). Daarin zijn afspraken gemaakt om de mondiale temperatuurstijging te beperken tot onder de twee graden Celsius ten opzichte van het referentiejaar 1990 (Rogelj e.a., 2016; Streck, Keenlyside, & von Unger, 2016). Om deze tweegraden-doelstelling te halen, is het volgens de milieuorganisatie van de VN (UNEP), noodzakelijk om mondiaal ergens tussen 2060 en 2075 de uitstoot van broeikasgassen tot nul te reduceren (United Nations Environment Programme, 2019). Nederland is sinds 2017 één van de 173 landen die het Klimaatakkoord van Parijs geratificeerd heeft. Deze ratificatie heeft geleid tot een Nederlandse Klimaatakkoord en een Klimaatwet die in 2019 tot stand zijn gekomen (Rijksoverheid, z.d.). Hierin staan de doelstellingen die de Nederlandse overheid zichzelf heeft gesteld om de afspraken van ‘Parijs’ na te komen. In het Nederlandse akkoord en in de Klimaatwet is het einddoel om in 2050 een reductie van 95% van de totale Nederlandse broeikasgasuitstoot t.o.v. 1990 te behalen. Onder andere de energietransitie moet dit doel mogelijk maken

² Raad van het toenmalig Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.

en moet daarnaast ervoor zorgen dat er in 2030: ‘minimaal 27% van de totale Nederlandse energieopwekking voortkomt uit hernieuwbare energiebronnen³, oftewel 35 TWh’ (Faber, De Goede, & Weijnen, 2016).

De energietransitie is een onvermijdelijke verschuiving van een fossiele energieketen naar een energieketen op basis van hernieuwbare energiebronnen. Dit vergt een fundamentele en structurele verandering (Hajer, 2011; Kemp, Loorbach, & Rotmans, 2007; Loorbach, 2014; Stern, 2011; Verbong & Loorbach, 2012). Alleen wanneer de gehele energieketen verandert door onder andere overheidsbeleid en consumentgedrag, kan deze verandering succesvol worden doorgevoerd “*in de bestuurlijke, technische, financiële en organisatorische opzet van de hele energieketen: van productie via distributie en beheer naar verbruik*” (Beek, 2019, p. 13).

Regionale samenwerking in de energietransitie

Oog hebben voor regionale verschillen en directe betrokkenheid leidt tot realiseerbare en maatschappelijk gedragen oplossingen voor de opgaven van de energietransitie. Om deze noodzakelijke oplossingen uit te voeren, werken de decentrale overheden (provincies, waterschappen en gemeenten) samen met de markt en de samenleving aan de energietransitie. Daarmee is de transitie een opgave die vraagt om regionale samenwerking (Akker, Buiteelaar, Diepenmaat, Heeger, & Van Vliet, 2019; Kempenaar, Puerari, Pleijte, & Buuren, 2020). In die samenwerking treden decentrale overheden op als gelijkwaardige partners van elkaar en ten opzichte van de markt en samenleving. Het streven is dat zij in gezamenlijkheid concrete projecten opzetten voor zowel de korte als de lange termijn (Ebskamp & Verbraak, 2019; Kempenaar e.a., 2020). Deze manier van samenwerken is nieuw, daarom werd in 2016 een pilot gestart: ‘Deal Pilots Regionale Energiestrategieën’. Deze pilot is opgezet door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Het Interprovinciaal Overleg en de Unie van Waterschappen (Akerboom, 2019). Deze regio’s vormen geen formele bestuurslaag en zijn daarom een staatsrechtelijk novum (Van der Steen, Ophoff, Popering-Verkerk, & Koopmans, 2020).

Eén van de uitkomsten van de pilot lijkt te zijn dat een regio die uitgaat van een flexibele en pragmatische aanpak, een goede basis legt voor het realiseren van de energietransitie. Dat kwam omdat het volgens de deelnemende overheden de ‘slag- en daadkracht’ vergrootte. Ondanks het vergroten van de ‘slag- en daadkracht’, ervoeren men het ontbreken van een formele status als een nadeel. Desondanks is het samenwerken op regionale schaal opgenomen in het nationale Klimaatakkoord (Akker e.a., 2019).

In het Klimaatakkoord is Nederland opgedeeld in dertig Regionale Energiestrategieën (RES)-regio’s (Kempenaar e.a., 2020). In elke regio moeten de decentrale overheden met elkaar, en met de markt en samenleving afspraken maken over de impact van de energietransitie op de maatschappij en de leefomgeving. Recente studies tonen aan dat de energietransitie een immense impact heeft doordat de energieopwekking zal plaatsvinden door windmolens, zonneweides en geothermische installaties etc. (Oudes & Stremke, 2018; Sijmons e.a., 2017). Het aansluiten en integreren van deze hernieuwbare energieopwekking in de energieketen vraagt om ‘beleidswijzigingen, nieuwe institutionele structuren en arrangementen’ (Beek, 2019). Omdat decentrale overheden makkelijker de ruimte geven aan initiatieven om te experimenteren, kiest het Rijk ervoor om het nationale energietransitiebeleid op te knippen in 30 regionale transitieën.

³ Hernieuwbare energie, is: “*energie afkomstig van natuurlijke bronnen die constant worden aangevuld. Dit is energie uit wind, waterkracht, zon, bodem, buitenluchtwarmte en biomassa. Fossiele energie en kernenergie vallen niet onder hernieuwbare energie, omdat deze afkomstig zijn uit bronnen die niet worden aangevuld*” (CBS, z.d.).

Het staat elke regio vrij, binnen de kaders van de klimaatwetgeving en de realisatie van de energieopwekingsdoelstelling van 35TWh, hun eigen proces te vormen en invulling te geven aan de nationale doelen (Kempenaar e.a., 2020; Wood & Baker, 2020). Vanuit een negatief en een positief argument is er voor deze regionale aanpak gekozen:

- Het negatieve argument is dat in de Nederlandse context een top-down benadering niet goed werkt (Van der Steen e.a., 2020). Zonder aandacht voor het lokale én het regionale is het niet mogelijk om beleid te realiseren en is er dus geen energietransitie mogelijk (Kempenaar e.a., 2020). Daarom is de opzet van het NP RES ontstaan uit noodzaak.
- Het positieve argument is dat regionaal gedragen afspraken over de impact van de energietransitie op de maatschappij en de leefomgeving draagkrachtiger zijn, dan wat het Rijk op nationale schaal bedenkt (Akker e.a., 2019; Van der Steen e.a., 2020). Nederlandse decentrale overheden hebben de bevoegdheid voor het maken en wijzigen van beleid rondom ruimtelijke ordening, infrastructuur en gebouwde omgeving. De energietransitie zal op deze onderdelen invloed hebben. Daarom is kennis van de regionale complexiteit, voorkeuren, ruimte en synergie met andere ontwikkelingen om tot coalities te komen, een vereiste die directe interactie met de regionale context noodzakelijk maakt, decentrale overheden hebben dit als geen ander (Schuurs & Schwencke, 2018).

Uit diverse studies blijkt dat provincies, waterschappen en gemeenten verschillende opvattingen hebben over de richting en inhoudelijke strategie om de energietransitie te realiseren (Ebskamp & Verbraak, 2019; Schuurs & Schwencke, 2018; Wittmayer e.a., 2019). Volgens Kempenaar et al. (2020) is dit te verklaren door het ontbreken van een duidelijk vooraf gedefinieerde route die men kan volgen. Door uiteenlopende opvattingen daalt de slagingskans van de energietransitie (Hajer, 2011). De verschillende opvattingen worden verteld en opgeschreven in narratieven (Hajer, 2004; Stone, 1988). Een narratief, in deze context, is het verhaal dat de overheden vertellen over de problemen die ze verwachten zonder de energietransitie, de handelingen die zij nodig achten om de transitie in de toekomst te realiseren en in welke samenstelling dat gaat gebeuren (Bruner, 1991; Roe, 1994; Van der Steen, 2009).

Nu de decentrale overheden met elkaar samenwerken om de regionale energietransitie vorm te geven en de opvattingen en narratieven niet overeen blijken te komen (Ebskamp & Verbraak, 2019; Verstraelen & Janssen, 2019), kan het analyseren van de narratieven inzicht geven in de manier waarop de energietransitie al dan niet regionaal tot stand komt (Bergh & Bruinsma, 2008; Hajer & Poorter, 2005a; Phillips & Dickie, 2014). Dit vormt de aanleiding voor mijn onderzoek.

Onzekerheid en ambiguïteit in de regionale energietransitie

“Wat ook de aanleiding is voor de energietransitie, of het gaat om klimaatdoelstellingen of voorziene uitputting van energiebronnen of geopolitieke overwegingen, discussie over hoe de energievoorziening gaat veranderen, leidt steevast tot onzekerheid bij mensen, overheden en andere partijen in de samenleving” (Beek, 2019, p. 13).

De energietransitie gaat gepaard met ambiguïteit en onzekerheid (Beek, 2019; Loorbach, 2014). Bij onzekerheid gaat het om een tekort aan informatie en vormt het verzamelen van meer informatie een oplossing (Funtowicz & Ravetz, 1990). Bij ambiguïteit werkt het anders. Ambiguïteit duidt op een vaagheid: voortkomend uit een

overschot aan opvattingen en narratieven. Hier ligt de oplossing niet in het vinden van informatie (Kahneman & Tversky, 1979), maar in het ontwikkelen van een gedeelde betekenis en narratief door de betrokken partijen. Alleen een gezamenlijk en gedeeld beeld biedt de verschillende partijen helderheid en kan daarmee de ambiguïteit (tijdelijk) oplossen (Hajer, 2004, 2011; Hajer & Poorter, 2005).

1.2. Probleemstelling

Met dit onderzoek wil ik zicht krijgen op de wijze waarop decentrale overheden en RES-regio's de energietransitie aanpakken. Ik kijk daarbij naar de wijze waarop decentrale overheden betekenis geven aan de transitie, welke narratieven de hiervoor gebruiken, en daarmee aan de regionale samenwerking. Door de narratieven te achterhalen, verwacht ik zicht te krijgen op de verschillende regionale energietransities in Nederland.

In dit onderzoek staat de volgende onderzoeksvraag centraal:

Welke narratieven hanteren RES-en en afzonderlijke decentrale overheden in het vormgeven van de regionale energietransitie?

De volgende deelvragen dragen bij aan het beantwoorden van de centrale vraagstelling:

1. Wat zijn transities en wat zijn de mogelijkheden voor transitiebeleid?
2. Wat zijn narratieven en hoe beïnvloeden ze beleid?
3. Hoe beïnvloeden narratieven het vormgeven van transities?
4. Met welke opgaven worden de regio's geconfronteerd, welk handelingsrepertoire wordt er gehanteerd in het vormgeven van de regionale energietransitie en in welke samenstelling werken ze samen?
5. Wat zijn de regionale narratieven en wat is de energietransitiedynamiek in het gezamenlijke vormgeven van die transitie?

1.3. Onderzoeksstrategie

In deze studie wil ik laten zien dat decentrale overheden verschillende narratieven hanteren en uitdragen. Deze narratieven zijn uiteenlopend over wat er moet gebeuren in het realiseren van de regionale energietransitie, maar ook wie daarbij betrokken zijn en hoe de onderlinge verhoudingen zijn. Daarvoor gebruik ik een kwalitatieve-interpretatieve inhoudsanalyse op basis van bestuurlijke teksten van zeven van de 30 RES-regio's en per regio vijf decentrale overheden:

- Regio Zuid-Limburg;
- Regio Noord-Midden-Limburg;
- Regio Fryslân;
- Regio Noord-Holland Noord;
- Regio Rotterdam – Den Haag;
- Regio Foodvalley;
- Regio Arnhem – Nijmegen;

1.4. Relevantie

In 1.4.1 beschrijf ik de wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek aan de hand van drie lijnen:

1. Het verkrijgen van meer inzicht in de gevolgen van transitie op lokaal niveau;
2. Het leveren van een bijdrage aan de theorie over de dynamiek die regionale samenwerking met zich mee brengt;
3. Het verkrijgen van inzicht in de effecten van de combinatie van 1 en 2: regionale samenwerking en de specifieke dynamiek ten gevolge van transitie.

Vervolgens beschrijf ik in 1.4.2. de maatschappelijke relevantie van dit onderzoek.

1.4.1. Wetenschappelijke relevantie

Transities

In de afgelopen 20 jaar wordt de bestuurskunde regelmatig geconfronteerd met transitievraagstukken (Rotmans, Kemp, & van Asselt, 2001). De theoretische inzichten over transitie blijven continue in ontwikkeling. De theorie wordt voortdurend getoetst aan de empirie vanuit verschillende contexten (Loorbach, 2014). De transitieliteratuur geeft geen verklaring voor de processen die zich op lokaal niveau afspelen, terwijl nationaal energietransitiebeleid wel op lokaal niveau wordt uitgevoerd (Kempenaar e.a., 2020): dit vormt een leemte in de transitieliteratuur.

Door te kijken naar de afzonderlijke narratieven van decentrale overheden en die van de RES-regio's, verwacht ik een bijdrage te leveren aan het inzicht in de processen en interacties van actoren op lokaal niveau in de regionale energietransitie.

Regionale samenwerking

Voor steeds meer vraagstukken streeft de overheid naar een samenwerking tussen verschillende overheidslagen van nationaal tot lokaal niveau en met de markt en samenleving (Osborne, 2006; Torfing & Sørensen, 2014). Deze samenwerking kan in de regionale – en lokale energietransitie succesvol zijn wanneer het mogelijk is het hoofd te bieden aan de uitdagingen en onzekerheden rondom de energietransitie (Hajer & Poorter, 2005; Wittmayer e.a., 2019). Door een grote verscheidenheid aan opvattingen over de energietransitie en de onzekerheden over de rol van een decentrale overheid, is het van belang te achterhalen welke regionale narratieven er zijn, waar deze vandaan komen en welke rol ze spelen in de regionale samenwerking. Deze benadering heb ik niet teruggevonden in de door mij bestudeerde literatuur en ik verwacht dat mijn onderzoek daarin een toevoeging kan zijn aan de transitieliteratuur.

Regionale samenwerking in transitie

De inzichten van regionale samenwerking tussen decentrale overheden wordt regelmatig gecombineerd met de transitieliteratuur (Khan, 2013). Dit gebeurt ook in de context van de energietransitie (Kern, 2019). In de beschikbare literatuur is geen onderzoek gevonden dat de specifieke Nederlandse context belicht: waarin er drie verschillende decentrale overheden, als gelijkwaardige partners, met elkaar (moeten) samenwerken.

1.4.2. Maatschappelijke relevantie

Verskillende onderzoeken tonen aan dat narratieven en betekenisgeving een cruciale rol spelen in het opstellen van transitie (Miller, O’Leary, Graffy, Stechel, & Dirks, 2015; Wittmayer e.a., 2019). Ebskamp & Verbraak (2019) tonen aan gemeenten allemaal een andere energietransitie voor zich zien. Daarmee bekijken, verwoorden en prioriteren ze deze transitie ook anders. Maar bedoelen ze misschien hetzelfde, en verwoorden ze het anders? Of verwoorden ze de energietransitie hetzelfde, maar bedoelen ze het anders? Wanneer afzonderlijke decentrale en regionale narratieven worden blootgelegd, kunnen mogelijke belemmeringen in de realisatie van de energietransitie worden voorkomen (Hajer & Poorter, 2005; Khan, 2013; Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, 2019).

De RES en regionale energietransitie spelen zich in het heden af. Het doel en de planning is voor alle dertig regio’s gelijk. Daarom biedt het analyseren van de regio’s een ideale mogelijkheid om de verschillende theoretische inzichten rondom transitie en regionale samenwerking te bestuderen en een bijdrage te leveren aan de praktijk en de wetenschap. Want: “niets is zo praktisch als een goede theorie” (Lewin, 1951, p. 169).

1.5. Leeswijzer

In hoofdstuk 2 beschrijf ik de theorie rondom narratieven en transitiedynamica. Aan het eind van dat hoofdstuk ga ik in op de wijze waarop narratieven het transitiebeleid beïnvloeden. In hoofdstuk 3 beschrijf ik mijn onderzoeksmethode en de wijze waarop ik de verzamelde gegevens geanalyseerd heb. In hoofdstuk 4, aan de hand bestuurlijke teksten van decentrale overheden en RES-regio’s, beschrijf ik de resultaten per afzonderlijke regio. Hoofdstuk 5 gaat in op de analyse van de regionale narratieven en de regionale energietransitiedynamiek. In hoofdstuk 6 beantwoord ik de hoofdvraag en sluit ik af met de discussie en aanbevelingen.

Hoofdstuk 2. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk ga ik eerst in op het begrip transitie, op de patronen van transitie en op transitie management, en sluit af met het toelichten van de leemte in de transitieliteratuur. Daarmee beantwoord ik de deelvraag: *‘Wat zijn transitie en wat zijn de mogelijkheden voor transitiebeleid?’* Het tweede deel van dit hoofdstuk richt zich op de theorie rondom narratieven en geef ik antwoord op de deelvraag: *‘Wat zijn narratieven en hoe beïnvloeden ze beleid?’* Aan het einde van dit hoofdstuk toon ik aan hoe narratieven transitiedynamiek op lokaal niveau nader kunnen duiden door antwoord te geven op de deelvraag: *‘Hoe beïnvloeden narratieven het vormgeven van transitie?’*

2.1. Transitie

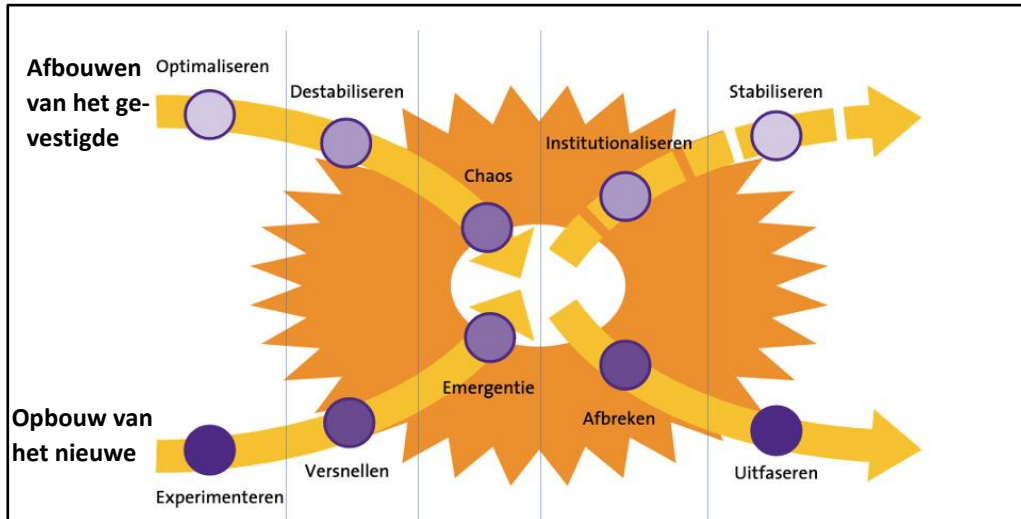
De huidige tijd kenmerkt zich door veranderingen en vraagstukken die wéér groter en ingrijpender lijken dan de vorige. De gevolgen van deze vraagstukken, zoals die van klimaatverandering, vormen een bedreiging voor ons welzijn en zelfs voor ons bestaan (Stern, 2007). De noodzakelijke oplossingen voor deze vraagstukken lijken ertoe te leiden dat ‘oude overtuigingen en waarden’ instorten, met groeiende onzekerheid tot gevolg. Het zijn vraagstukken die voortkomen uit de ‘onhoudbaarheid’ van huidige systemen en een transitie onvermijdelijk is (Loorbach, 2014).

Dit komt volgens Loorbach (2014) omdat de definitie van een transitie als volgt luidt: ‘dat het gaat om een radicale, structurele, schoksgewijze en onvoorspelbare systeemverandering. Deze is het resultaat van op elkaar inwerkende en elkaar versterkende ontwikkelingen van bijvoorbeeld economie, milieu, landbouw en energie. Transitie wordt gekenmerkt door een continue spanning tussen stabiliteit van het gevestigde systeem en de noodzaak van een radicaal nieuw systeem’ (Loorbach, 2014).

De wijze waarop Loorbach (2014) het begrip definieert is voor mij bruikbaar, omdat het blijkt dat bij de regionale energietransitie eveneens sprake is van een spanning tussen de stabiliteit van het gevestigde systeem en de noodzaak tot (radicale) verandering. Daarbij moet worden opgemerkt dat transitie en hun kenmerkende gelijktijdige beweging van op- en afbouw (de patronen van transitie: 2.2.1) niet met beleid is af te dwingen, maar dat beleid deze beweging enkel kan beïnvloeden (transitiemanagement: 2.2.2) (Loorbach, 2014).

2.1.1. Patronen van transitities

Loorbach (2014) richt zich op de vraag ‘hoe transitities plaatsvinden in een schokkende en non-lineaire gelijktijdige beweging van opbouw en afbouw’. Volgens hem zijn er patronen te ontdekken in het verloop van transitities. In de x-curve (zie figuur 1) is dit proces gevisualiseerd en beschreven.

Zo komt de afbouwende beweging voort uit de bedreiging van de belangen van de gevestigde actoren (ook wel het regime genoemd). De opbouwende beweging van tegendraadse en disruptieve innovaties (ook wel niches genoemd) bedreigen de geïnstitutionaliseerde belangen en posities van de regimespelers. Dat komt omdat zij de verankering van die belangen ondermijnen. Daarop proberen de regimespelers hun afbouwende beweging te vertragen: door de noodzaak en/ of de snelheid van de opbouwende beweging te betwisten. Daarmee veroorzaken de gevestigde regimes een remmende werking op de veranderingen. De opbouwende beweging van niches doorkruist desalniettemin het afbouwende en remmende proces. Deze tegendraadse beweging breekt stapsgewijs de gevestigde regimes af.

Kenmerkend voor transitities is ons onvermogen om vooruit te komen vanwege een continue spanning tussen de stabiliteit van het gevestigde systeem en de noodzaak van een radicaal nieuwe (Loorbach, 2014). Voor nadere toelichting van de fasen zie Loorbach (2014), Lodder et al. (2017) en Raad voor de Leefomgeving (2019).

2.1.2. Transitie management

Transities en hun kenmerkende beweging zijn niet af te dwingen. Wel zijn transitities, onder andere door overheidsbeleid, aan te zwengelen en te beïnvloeden in richting en snelheid: transitie management genoemd (Loorbach, 2014). Transitie management vormt een sturingsparadigma op beleid dat gericht is op het op gang brengen van een maatschappelijk proces voor de lange termijn en tegelijkertijd leidend is voor het uitvoeren van het korte termijnbeleid (Geels & Kemp, 2000; Rotmans, 2006).

Hajer & Poorter (2005) veronderstellen dat overheidsbeleid, op basis van collectieve visies met urgentie en strategische beleidsinterventies: van grote invloed is op het verloop van transitities, als op de maatschappelijke

aanvaarding van de nut en noodzaak van de transitie. Wanneer de collectieve visie, en daarmee de maatschappelijke aanvaarding, ontbreekt:

- Komen de noodzakelijke veranderingen, voor bijvoorbeeld de energietransitie, niet op gang;
- Kan de transitie een andere richting op gaan dan gepland; of
- Is de snelheid van de verandering en transitie te traag.

Met adequaat transitie-management kan de overheid rekening houden met deze drie belangrijke ongewenste effecten en richt het beleid zich op het aansturen en faciliteren van het transitieproces (Brugge, Rotmans, & Loorbach, 2005).

Tegelijkertijd heeft de overheid beperkte sturingsmogelijkheden in het transitieproces. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat de overheid een onderdeel is van het regime. Daardoor bevindt de overheid zich in een spanningsveld (Hajer & Poorter, 2005; Meadowcroft, 2011). De wet- en regelgeving zorgt voor stabiliteit in de samenleving (Loorbach, 2014). Terwijl tegelijkertijd wet- en regelgeving het ontvouwen van een transitie kan belemmeren. De overheid speelt namelijk een rol in het aanzwengelen én richting geven aan een transitie. Dat komt omdat een transitie zorgt voor ingrijpende veranderingen in de samenleving, in instituties en in de economie. Dit brengt verliezers en winnaars met zich mee. Daarom wordt een transitie ook wel een herverdelingsvraagstuk genoemd (Geels & Schot, 2007; Kemp e.a., 2007). Door politieke keuzes worden belangen herverdeeld over alle (nieuwe) partijen (Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, 2019). Die herverdeling kan ertoe leiden dat organisaties en personen die betrokken zijn bij het proces, hun belang niet terugzien in en na de transitie. Een collectieve visie op de transitie en de richting ervan moet daarom door de overheid, in samenspraak met alle actoren, gerealiseerd worden. Alleen dan is het mogelijk om een transitie te laten slagen (Hajer & Poorter, 2005).

Op deze manier kan de overheid ervoor zorgen dat de ingrijpende veranderingen maatschappelijk verantwoord zijn en de herverdeling geaccepteerd wordt door alle betrokkenen (de Gooyert, Rouwette, Kranenburg, & Breen, 2014; Hajer, 2011; Hajer & Poorter, 2005). Om dat voor elkaar te krijgen, heeft de overheid vijf verschillende type transitie om uit te 'kiezen'. Te weten (Geels & Schot, 2007)⁴:

- *Transformation;*
- *Technological substitution;*
- *Reconfiguration;*
- *De-alignment; en*
- *Re-alignment.*

De energietransitie veronderstelt een transformatieve en fundamentele verandering van de energieketen: van een energieopwekking door de verbranding van fossiele brandstoffen, naar de energieopwekking door het gebruik van hernieuwbare energiebronnen. Waarmee deze verandering zorgt voor grote maatschappelijke en landenschappelijke omslag: de keten van opwekking tot gebruiker wordt radicaal getransformeerd (Beek, 2019; Bergh & Bruinsma, 2008; Lodder, Roorda, Loorbach, & Spork, 2017). Binnen dit transitieproces staat het streven naar

⁴ In dit theoretische hoofdstuk behandel ik alleen de transformatie van het systeem (voor verdere uitleg van deze typologieën: Geels & Schot, 2007). De laatste twee opties zijn alleen in kaart te brengen op systeemniveau en hebben daarom geen toegevoegde waarde voor dit onderzoek.

een duurzaam systeem centraal, zodat de gevolgen van klimaatverandering worden voorkomen of op zijn minst beheersbaar zijn.

Zo'n proces kan men normatief benaderen. In dat geval gaat het bijvoorbeeld om de vraag of het goede of wenselijke veranderingen zijn. Men kan het proces ook analytisch benaderen, hierbij kijkt men naar wat er werkelijk gebeurt (Patterson e.a., 2017). Welke benadering men kiest bepaald de opvattingen over de richting van de energietransitie, de snelheid en de inhoudelijke strategie en instrumenten die worden ingezet door de overheid. Die verschillende opvattingen hangen onder andere samen met verschillende belangen van de betrokkenen. Een transitie blijft ten slotte gaan om een herverdeling van belangen (Meadowcroft, 2011, van den Bergh et al., 2011). Door de remmende werking van de gevestigde regimes en het huidige beleid, wordt het herverdelen van belangen uitgesteld: de gevolgen van klimaatverandering in 2050 zijn immers nog 'ver weg' (Faber e.a., 2016).

Met bovenstaande theorieën heb ik de eerste deelvraag: 'Wat zijn transities en wat zijn de mogelijkheden voor transitiebeleid?' beantwoord. Omdat het hierboven beschreven proces op lokaal niveau, dus het niveau waar decentrale overheden samen met de markt en de samenleving de energietransitie uitvoeren, niet in de transitieliteratuur is belicht (Sengers, Wieczorek, & Raven, 2019), ga ik daar in de volgende paragraaf kort op in.

2.1.3. Leemte in de transitieliteratuur voor regionale transitiedynamiek

Eén van de kritiekpunten op de transitieliteratuur is dat het zich te veel richt op transities op systeemniveau en daardoor te weinig aandacht heeft voor de gevolgen van een transitie op lokaal niveau (Meinzen-Dick, DiGregorio, & McCarthy, 2004; Phillips & Dickie, 2014; Stam e.a., 2017; Wittmayer e.a., 2019). Dit is belangrijk, omdat de actoren op dit lokale niveau (O'Brien, 2012; Stirling, 2011):

- Anders oordelen over de grenzen van het vraagstuk;
- Verschillende percepties van veranderingsprocessen;
- Nog meer onzekerheden en dubbelzinnigheden ervaren.

Het is belangrijk aandacht te besteden aan transities op lokaal niveau, omdat decentrale overheden samen met lokale spelers de verantwoordelijkheid dragen voor het succesvol realiseren van de nationale klimaatdoelstellingen en energietransitie. Op zich zijn op lokaal niveau de doelen duidelijk (het gaat om de nationale doelstellingen uit het Klimaatakkoord en de Klimaatwet), maar is het onduidelijk via welke wegen een maat- en landschappelijk aanvaardbare energietransitie zich het beste kan voltrekken (Ebskamp & Verbraak, 2019; Ibarra & Barbulescu, 2010). Een veelheid aan verschillende betekenissen en narratieven over de manier waarop de energietransitie moet plaatsvinden, kan de slagingskans van die transitie negatief beïnvloeden (Hajer, 2011). Door juist die opvattingen en narratieven, te analyseren kan er meer zicht ontstaan op de wijze waarop ze het proces, de dynamiek en de visievorming van transities (negatief) beïnvloeden (Burke, 2013; Downing, 1997; Goffman, 1974, 1990; Mirvis, Ayas, & Roth, 2003).

In de volgende paragraaf ga ik in op narratieven, wat het zijn en hoe ze van invloed kunnen zijn op besluitvormings- en veranderingsprocessen. Het geeft antwoord op de tweede deelvraag van dit onderzoek: '*Wat zijn narratieven en hoe beïnvloeden ze beleid?*'

2.2. Narratieven

“De verhalen en verhaallijnen zijn (..) pogingen van politici om ‘hun’ betekenis aan anderen over te brengen teneinde tot collectieve actie te komen” (Van der Steen, 2009, p. 20).

In bovenstaand citaat gaat het om politici die verhalen gebruiken om iets over te brengen aan anderen (Van der Steen, 2009). Het vertellen van verhalen is mens eigen (Niles, 2010). Dergelijke verhalen worden narratieven genoemd. Mensen vertellen verhalen om hun leven te duiden, om aandacht te vragen voor problemen die ze ervaren en om hun huidige situatie te verbeteren. Narratieven zijn vaak voor meerdere uitleg vatbaar en moeten worden gedeut. Omdat verhalen relatief ‘open’ zijn, lenen ze zich goed voor ‘onderhandeling’ en dialoog. Het werken met narratieven in organisaties kan bruikbaar zijn omdat daarmee groepen met uiteenlopende, en soms conflicterende, belangen met elkaar in gesprek komen (Roe, 1994; Stone, 1988).

In mijn onderzoek gaat het om de wijze waarop narratieven besluitvormingsprocessen, met betrekking tot de energietransitie, op lokaal en regionaal niveau (kunnen) beïnvloeden.

2.2.1. Betekenisgeving door taal

Narratieven bestaan uit verhalen en daarmee uit taal. Taal vormt onze kijk op de werkelijkheid en op de wereld. Daarmee is taal geen neutraal medium dat de werkelijkheid weerspiegelt (Hajer, 1993, 2004), maar schept het onze werkelijkheid, brengt het structuur aan en bepaalt het ons handelen (Bruner, 1991; Butler, 2006; Langellier & Peterson, 2004; Niles, 2010). Daarmee geeft de verteller van een narratief, door middel van taal, betekenis aan een situatie, context of gebeurtenis (Hajer, 1993, 2004).

2.2.2. Discours(analyse)

Wanneer in vertelde narratieven – binnen een bepaalde tijdsperiode – patronen ontstaan waarmee betekenis wordt gegeven aan bepaalde ontwikkelingen, gebeurtenissen en/of ‘problemen’, spreekt men van een discours (Fischer & Forester, 1993; Hajer, 1993; Ospina & Dodge, 2005; Schmidt, 2011). De definitie van een discours is: *“an ensemble of ideas, concepts and categories through which meaning is given to phenomena”* (Hajer, 1993, p. 45).

Vanaf begin jaren '90 maakt de (her)ontdekking van discoursen – als verklaring voor fenomenen – een verdere ontwikkeling van deze literatuur mogelijk (Dryzek, 1989; Fischer & Forester, 1993; Roe, 1994; Stone, 1988; Yanow, 1996). Deze auteurs vestigden hun aandacht op de rol van narratieven in het verklaren van beleidvorming en politieke processen, ook wel een discoursanalyse genoemd. Een discoursanalyse noemen Fischer & Forester (1993) een interpretatieve beleidsanalyse omdat het aantoont hoe bepaalde machtsverhoudingen worden gestructureerd en gereproduceerd (Hajer, 2004). Daarnaast legt deze analyse sociale effecten bloot: zo neemt men vaak aan dat de betekenis die het publiek in een bericht 'leest', gelijk is aan de betekenis die de verteller in het bericht wilde geven. Ofwel: de verteller is in de veronderstelling dat het publiek weet wat hij/zij bedoelt of waar naar hij/zij verwijst. Uit de discoursanalyse komt telkens weer naar voren dat mensen elkaar maar partieel of helemaal niet begrijpen (Hajer, 2005). Desalniettemin is ook aantoonbaar dat mensen, waarvan bewezen kan worden dat ze elkaar partieel begrijpen, toch samen zinvolle politieke interventies produceren en uitvoeren (Hajer, 2004). Daarmee richt de discoursanalyse zich op het in verband brengen van én in samenhang bekijken van frames, narratieven & verhaallijnen en metaforen die door vertellers worden uitgedragen (Fischer & Forester, 1993; Hajer,

1993, 2004; Lakoff & Johnson, 1980; Rein & Schön, 1996; Roe, 1994; Stone, 1988). Alle vier deze onderwerpen licht ik toe, maar zal ik alleen de theorie over narratieven in de resultaten, analyse en conclusie meenemen.

2.2.2.1. Frames

Goffman (1974) veronderstelt dat mensen taal en symboliek hanteren om betekenis te geven aan alles wat zich om hen heen afspeelt en om zo de werkelijkheid te begrijpen. Daardoor is ‘de’ werkelijkheid te construeren en te interpreteren. De individuele constructie en interpretatie heet een frame (Goffman, 1974). Zo kan bepaald worden *“of iets toeneemt of afneemt, erg is, onschuldig of juist goed is”* (Van der Steen, 2009, p. 18). Dit bepaalt dus of de energietransitie ‘nu’ moet gebeuren of ‘dat er nog voldoende tijd is om af te wachten’.

In zijn studie over zure regen, licht Hajer (2005) een frame als volgt toe. ‘Er zijn verschillende interpretaties om naar dode bomen te kijken. Zo kan men bomen zien als een product van de natuur. Daarmee is de dood een natuurlijk gevolg van bijvoorbeeld: droogte of kou. Maar dode bomen kunnen ook worden bestempeld als een gevolg, in de zin van slachtoffers, van vervuiling. Waar bomen slachtoffers zijn, zijn schuldigen. Het zien van dode bomen krijgt vanaf dat moment een andere betekenis. Op die manier kan vervuiling worden gezien als frame. Zure regen wordt dan opgevat als een element van een verhaal over de industriële samenleving en de daarmee gepaard gaande vervuiling, waar de dode bomen het gevolg van zijn (Hajer, 2005)’.

2.2.2.2. Narratieven & verhaallijnen

Zoals ik eerder beschreef, worden in verhaallijnen de frames aan elkaar gekoppeld en aldus ontstaat er een narratief. Met verhaallijnen proberen de vertellers, in een gesimplificeerde samenvatting, duiding te geven aan complexe gebeurtenissen (Hajer, 2005; Stone, 1988), voor: *“‘wat er aan de hand is’, ‘wat daarvan te vinden’, ‘wat te doen’ en ‘door wie’”* (Van der Steen, 2009, p. 22).

Verhaallijnen met een begin, een midden(stuk), een einde en een plot waar een verandering of transformatie wordt voorgesteld, worden narratieven genoemd (Roe, 1994; Stone, 1988). Uit onderzoek van Roe (1994) blijkt dat narratieven veelal door politici en beleidsmakers worden uitgesproken in (politieke) besluitvormingsprocessen. In hun narratieven vertellen ze: *“welke omstandigheden volgens hen aan de orde zijn, hoe deze begrepen moeten worden, met welke ‘waarden’ die feiten verbonden zijn, welke ‘doelen’ gesteld kunnen of moeten worden, welke ‘oplossing’ nodig is en welk handelen ‘effectief’ zal zijn”* (Van der Steen, 2009, p. 21). Rondom een (politiek) onderwerp is altijd één dominant narratief, meerdere concurrerende contra-narratieven en non-narratieven de ronde. Deze hebben allemaal, behalve het non-narratief, dezelfde structuur (begin, midden(stuk) en eind), maar verschillen van elkaar in het plot, inhoud en betekenis (Stone, 1988).

2.2.2.3. Metaforen

Een tweede element dat invloed heeft op een narratief zijn metaforen. Metaforen zijn volgens Lakoff & Johnson (1980) ontstaan van de context waar het oorspronkelijk voor bedoeld was, om een andere complexe, ingewikkelde en veelomvattend situatie inzichtelijk te maken, te begrijpen en te verklaren: *“the essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of things in terms of another”* (Lakoff & Johnson, 1980, p. 5).

De dominante rol van het begrip ‘zure regen’ in het milieudebat van de jaren ’80 gebruikt Hajer (2005) als voorbeeld van een metafoor. De wetenschap formuleerde de oorzaak voor dode bomen van die tijd als: ‘zure neerslag’. Maar voor de milieubeweging en het narratief dat zij hanteerde, waren de dode bomen geen incident, maar een structureel probleem en onderdeel van een grotere discussie. Zij gebruikten het begrip ‘zure regen’ als een metafoor omdat daarmee sterker werd uitgedrukt wat het probleem was. ‘Regen’ was daardoor niet langer natuurlijk, maar het doodt leven, in plaats van het leven te voeden (Hajer, 2005). De keuze voor een metafoor heeft daarmee een normatief karakter: *“sommige dieren zijn ‘aaibaar en goed’, andere dieren zijn ‘gevaarlijk en slecht’”* 15-4-2021 11:20:00.

2.2.3. Narratief onderzoek

Narratieven worden gebruikt om beleidskwesties te beschrijven en kunnen dienen als data voor onderzoek: narratief onderzoek (Roe, 1994). Dit type onderzoek richt zich op de directe effecten van taalgebruik in argumentatiestructuren die in het politieke debat of andere schriftelijke of mondelinge verklaringen naar voren komen (Timmers, Šorm, Schellens, & Hoeken, 2008). Narratieve analisten houden zich bezig met wat taal en spraak doet, dan wat het betekent of veronderstelt (Gadinger, Jarzebski, & Yildiz, 2014; Hermwille, 2016). Daarbij is het doel van narratief onderzoek om de ‘waarheid’ van de interne logica en de retorische overtuigingskracht van het narratief te achterhalen, in de context van de zorgen en overtuigingen van vertellers en hun publiek (Gadinger e.a., 2014; Kahneman, 2012).

In beleid wordt regelmatig een alternatieve en wenselijke toekomst geschetst: het gebruik van *‘narratives of change’* (Wittmayer e.a., 2019). In dit narratief worden verhaallijnen en metaforen gehanteerd om de huidige problemen te beschrijven, beloven ze een alternatieve toekomst en stellen manieren voor om daar te komen (Wittmayer e.a., 2019). Narratief onderzoek maakt het immers mogelijk om te achterhalen welke strategieën en interventies volgens de vertellers, zoals politici of bestuurlijke teksten, noodzakelijk zijn om tot een gewenste toekomst te komen (Sools, 2016; Squire, 2012). Daarmee kan de analyse van narratieven een bijdrage leveren aan de leemte in de transitieliteratuur en daarom pas ik deze manier van analyse en kijken toe op het analyseren van de regionale energietransitie. Dit wordt in het volgende deel behandeld.

2.3. Samenkomst: narratief onderzoek voor lokale transitiedynamiek

In narratieve studies bekijkt men transitie op systeemniveau (zoals in de x-curve van Loorbach (2014)). Daardoor blijven de processen en transitiedynamiek op dat niveau onderbelicht (De Fina & Georgakopoulou, 2008; F. W. Geels, 2006, 2011; Hermwille, 2016; Treuer e.a., 2016; Wittmayer e.a., 2019). Narratief onderzoek heeft het geen zicht op de vraag hoe de processen en de dynamiek op lokaal niveau tot stand komen. Om dat gat in de literatuur te verkleinen en te duiden, hanteer ik de dramaturgische methode van Hajer & Poorter (2005). Zij zien een transitie namelijk als een toneelstuk over een politiek (veranderings)proces met interacties tussen meerdere actoren. Deze toneelmetafoor brengt hen de dramaturgische benadering.

In de lijn van de toneelmetafoor is het verloop van de voorstelling is te vatten in een ‘script’. Want dit script bepaald wat er aan de hand is, welk handelingsrepertoire bij deze transitie hoort en in welke samenstelling men moet samenwerken. Deze drie onderdelen vormen het narratief van de collectieve visie op de transitie. Zoals al eerder is beschreven, is de collectieve visie van grote invloed op het verloop en de aanvaarding van transitie (M. A. Hajer & Poorter, 2005a). Ook in andere studies hanteert men deze drie onderdelen (Miller e.a., 2015; Wittmayer e.a., 2019). Daarmee vormt de dramaturgische benadering voor dit onderzoek een zinvolle methode om de lokale transitiedynamiek en de onderlinge verhoudingen te verklaren.

2.3.1. Dramaturgische benadering voor collectieve visievorming

De dramaturgische benadering van Hajer & Poorter (2005) probeert het vormingsproces van de collectieve visie te achterhalen en te beschrijven in een *script* met een unieke *setting* en *staging*. Hieronder beschrijf ik wat men verstaat onder *scripting*, *setting* en *staging*.

2.3.1.1. *Scripting: de verhaallijn van een (geslaagde) transitie*

Wanneer het narratief van een geslaagde transitie wordt opgebouwd aan de hand van ervaringen en percepties van de betrokken actoren, ontstaan er scènes (Hajer & Poorter, 2005). Die scènes werken in de richting van een doorbraak of het plot van de transitie: het ‘emotioneel momentum’. Het gezamenlijk beleven en herkennen van het momentum, door alle actoren, is van groot belang voor het slagen van een transitie (Downing, 1997).

Naast de verschillende scènes, definieert het script ook de verdeling van hoofd- en bijrollen van de actoren, en hun gedrag voor het hele veranderingsproces. Dat is het gedrag is beschreven is noodzakelijk omdat de actoren allemaal een eigen opvatting hebben over hun gedrag, wat het probleem is, de rolverdeling, procedures en over toekomstbeelden van diezelfde transitie. Door al die verschillende opvattingen kan de onderlinge samenwerking moeizamer verlopen. Daarom benadrukken Hajer & Poorter (2005) dat het belangrijk is dat de actoren de tijd krijgen en de kans hebben om hun eigen, ‘oude’ transitiescript te herschrijven: “*idealiter ontstaat zo een algemeen gedeeld handelingsrepertoire – een nieuw [gezamenlijk] transitiescript*” (Hajer & Poorter, 2005, p. 16). Dit nieuwe script schetst de oplossingen en toekomstbeelden die de noodzaak van de transitie benadrukken. Dit nieuwe script vormt uiteindelijk het narratief dat wordt uitgedragen en al dan niet wordt omarmd door de maatschappij. Dit gezamenlijke transitiescript zorgt daarmee ook voor een gedeelde manier van handelen. Wanneer de actoren het nieuwe script spelen en het plot nadert, vormt dat het moment dat de transitie door alle actoren al dan niet wordt geaccepteerd. In de analyse van narratieven is het daarom van belang om het nieuwe gezamenlijke transitiescript te achterhalen (Downing, 1997; Hajer & Poorter, 2005).

2.3.1.2. Setting: de invloed van de context

Een discussie en de uitkomsten daarvan, worden beïnvloed door de aanwezigen én door de setting waarbinnen de discussie plaatsvindt (Hajer & Poorter, 2005). Daarmee geven Hajer & Poorter (2005) kritiek op transitieliteratuur die zich alleen richt op het analyseren en verklaren van de succesvolle transitie. In hun ogen blijft de context buiten beschouwing, waardoor het voornamelijk de inhoud van de discussie benadrukt. Terwijl zij stellen dat het in de analyse van transitie juist van groot belang is om te achterhalen wat de vraagstukken en problemen zijn waar de actoren over discussiëren.

2.3.1.3. Staging: de gedeelde voorstelling

In een transitie, met een veelheid aan actoren, is het belangrijk dat men voldoende ruimte heeft om na het formuleren van plannen en beleid, deze ook met elkaar gedeeld en uitgesproken worden in een gedeelde voorstelling. Dat leidt tot een gedeelde voorstelling, waarbij het de kunst is: *“om het ‘willen’ en het ‘weten’ in het ‘kunnen’ samen te brengen. Door het proces gezamenlijk te doorleven en te ervaren, ontstaat een gedeelde perceptie van het op te lossen probleem, wat kan leiden tot algemeen geaccepteerde oplossingsstrategieën”* (Hajer & Poorter, 2005, p. 17).

2.3.2. Dynamiek van een lokale transitie

Door gebruik te maken van de dramaturgische benadering is het mogelijk om de regionale narratieven te beschrijven. Maar om de transitiedynamiek op dat niveau te achterhalen, omdat dit niet in de literatuur wordt beschreven, is het van belang om de volgende transitie-indicatoren te belichten. Alleen op die manier kan ik later regionale transitiedynamiek analyseren en beschrijven:

	TRANSITIE-INDICATOREN	THEORETISCHE ANALYSE
1	Transitiedynamiek: (Geels & Schot, 2007)	Wat is de mate van aanwezige 'reuring' of beweging op het gebied van de energietransitie: hoog – midden – laag. Hierbij kan gedacht worden aan de hoeveelheid nieuw beleid, de urgentie waarmee het energietransitiebeleid wordt geïntroduceerd (Patterson e.a., 2017), de mate van transparantie van proces en het beleid, of de betrokkenheid van burgers (Geels & Schot, 2007).
2	Tijdshorizon: (Faber e.a., 2016)	Vraagt de transitie onmiddellijk om transitie-management, is er nog even de tijd of is het nog (heel) ver weg.
3	Transitiemanagement: (Bergh & Bruinsma, 2008; Loorbach & Rotmans, 2012)	Tracht men de transitie ouderwets te 'sturen' en mag er niet aan huidige beleid getornd worden? Of bekijkt men het eigen beleid kritisch, omdat het als institutionele barrière kan werken voor het aanzwengelen van de transitie?
4	Samenwerking en onderlinge verhoudingen: (Hajer & Poorter, 2005)	Wat is de onderlinge relatie tussen de actoren? Voelen ze zich nauw betrokken tot de transitie en de samenwerking of zijn ze afstandelijk naar elkaar toe?
5	Transitiescript: (Hajer & Poorter, 2005)	Is de visie, het narratief, een collectieve visie en wordt die omarmt door hen die het uitdragen, maar ook door het publiek? Kortom, dragen ze hetzelfde verhaal uit?

Op basis van deze indicatoren valt op te maken wat voor type transitie men in de regio nastreeft en zal ik in de analyse de regionale energietransitie beoordelen. De drie typen regionale energietransitie zijn (Geels & Schot, 2007):

1. *Transformation* (transformatie): grote maatschappelijke structurele en radicale herstructurering van economie, energie en ecologie op een duurzame manier en de energietransitie als onderdeel daarvan;
2. *Technological substitution* (technologische vervanging): (grote) verandering: een technologische vervanging van fossiel naar hernieuwbaar;
3. *Reconfiguration* (herontwerp): overname van lokale en kleine oplossingen voor lokale problemen zorgen voor een (tijdelijk) herontwerp of aanpassing van het systeem, maar de rest blijft zoals het is.

Hoofdstuk 3. Methodologische verantwoording

In dit hoofdstuk verantwoord ik de methoden die ik heb gebruikt voor mijn onderzoek. In 3.1 beschrijf ik de aard van mijn onderzoek. Vervolgens beschrijf ik in 3.2 hoe de casussen zijn geselecteerd. Het proces van dataverzameling beschrijf ik in 3.3. De wijze waarop ik de resultaten heb geanalyseerd en geïnterpreteerd, komt in 3.4 aan de orde. Afsluitend geef ik in 3.5 aan hoe ik de kwaliteit heb gewaarborgd.

“Narrative research using a variety of narrative texts can serve both participants and researchers in gaining a richer and more complex understanding of participants’ experiences and generating new perspectives and knowledge” (Keats, 2009, p. 182).

3.1. Onderzoeksopzet

Het doel van mijn onderzoek is om de narratieven op regionaal niveau te onderzoeken, op basis van de dramaturgische methode. Ik wil daarmee zicht krijgen op de transitie die op regionaal niveau worden ingezet. Daarbij maak ik gebruik van de vijf transitie-indicatoren die ik in 2.3.2 heb beschreven. De narratieven die gaan over de energietransitie probeer ik inzichtelijk te maken met de indicatoren waarmee transitieën zijn te begrijpen en te vergelijken zijn, maar ook om te zien hoe die transitieën vorm krijgen. Deze werkwijze levert een verhaal op over de energietransitie zoals die door de regionale samenwerking wordt opgezet en waar de uitvoering van de energietransitie moet plaatsvinden. Tegelijkertijd geeft het een beschrijving van de aanwezige processen en de dynamiek op regionaal én lokaal niveau. Dat het onderzoeken van narratieven waardevol is, om beleidsveranderingen op lokaal en regionaal niveau beter te kunnen analyseren en begrijpen, is aangetoond door McBeth, Lybeker & Husmann (2014). Het onderzoek kan bekende elementen van narratieven identificeren, zoals de setting, de rollen en de verhaallijn. Daardoor wordt het mogelijk om te begrijpen hoe actoren handelen (McBeth, Lybeker, & Husmann, 2014).

Door de aard van de specifieke context waarbinnen decentrale overheden met elkaar samenwerken en om de verschillende energietransities te belichten, heb ik gekozen voor meerdere casussen (Jones & McBeth, 2010; Treuer e.a., 2016). Daarbij ligt de nadruk op de werkelijkheid van de betrokken decentrale overheden die wordt bepaald door de verschillende betekenissen en ervaringen (Boeije & Bleijenbergh, 2019). Vertaald naar deze studie betekent dit dat de al dan niet aanwezige transitiedynamiek op regionaal niveau in verband wordt gebracht met de regionale en lokale narratieven van decentrale overheden. Door deze focus, is een kwalitatieve-interpretatieve onderzoeksmethode geschikt (Bryman, 2016; 't Hart, Boeije, & Hox, 2009). De gegevens die ik nodig heb, komen uit bestuurlijke teksten op regionaal, waterschap, provinciaal en gemeentelijk niveau. Op deze manier doet deze methode recht aan de complexiteit, onzekerheid & ambiguïteit en contextafhankelijkheid van de RES-regio's en de decentrale overheden in de energietransitie.

Verder hanteer ik, zoals in 2.3.1. toegelicht, een dramaturgische methode van Hajer & Poorter (2005), om narratieven te construeren die de energietransitie beschrijven, zonder te pleiten voor een specifiek 'juist' of 'onjuist' narratief of beleid voor die transitie. Deze methodiek levert een schriftelijk narratief op van de verschillende typen energietransities en maakt het mogelijk om de aanwezige processen en dynamiek op regionaal én lokaal

niveau, zoals die door de RES-regio's wordt opgezet, te verklaren. Nadat ik de regionale en decentrale narratieven heb beschreven, is te concluderen wat voor type energietransitie men nastreeft aan hand van de vijf transitie-indicatoren die dit beleidsveranderingsproces beïnvloeden. Vervolgens sluit ik af met het op inductieve wijze vormen van de theorie rondom regionale en lokale samenwerking in energietransities.

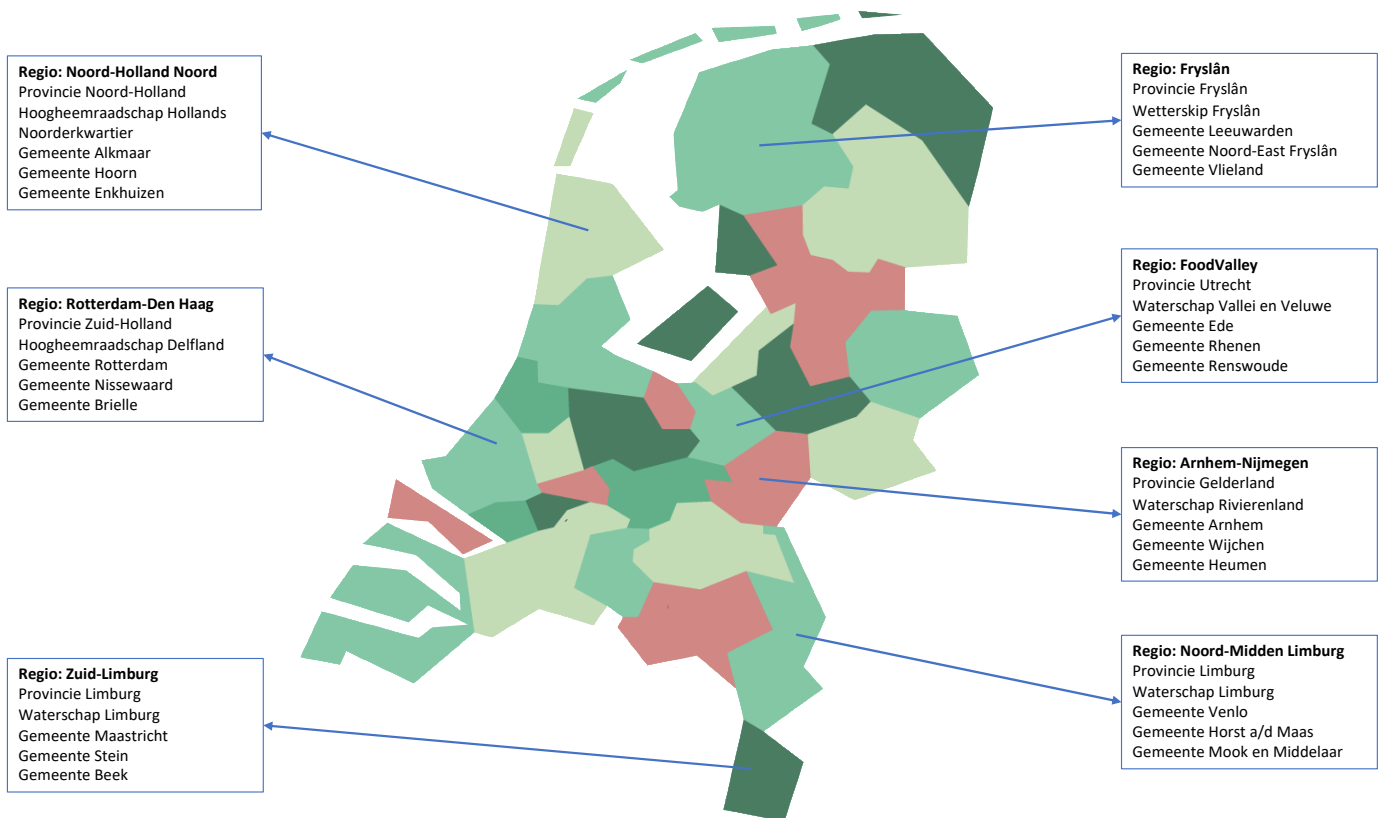
3.2. Casusselectie

Deze studie betreft een meervoudige casusstudie: een methodiek die zich leent voor een onderzoek naar relaties binnen casussen en die de externe validiteit verhoogd (Gerring, 2007; Swanborn, 2008). Het is een methode waarmee theoretische generalisatie, na enige nuancering, mogelijk is om: “*op basis van een doelgerichte samengestelde steekproef uitspraken [te] doen over de geldigheid van concepten en samenhang binnen een populatie*” (Boeije, 2005, p. 48). De bevindingen in de conclusie, gebaseerd op mijn resultaten, zijn daarmee richtinggevend voor de RES-regio's die niet betrokken zijn bij dit onderzoek: die vertellen mogelijk een ander narratief.

Om tot een zo groot mogelijke variëteit aan transitiedynamiek en narratieven te komen, en om een selectie bias te voorkomen (King, Keohane, & Verba, 1994, 1995), zijn verschillende casussen gekozen. Elke casus vormt één RES-regio en zijn als volgt gekozen:

- Op basis van de diversiteit in aanpak, tijdpad en dynamiek en rekening houdend met geografische spreiding, zijn de volgende RES-regio's geselecteerd:
 1. Zuid-Limburg;
 2. Noord-Midden-Limburg;
 3. Fryslân;
 4. Noord-Holland Noord;
 5. Rotterdam – Den Haag;
 6. Foodvalley.
 7. Arnhem- Nijmegen
- Naast de RES-regio vormen de decentrale overheden de onderzoekseenheden. De decentrale overheden zijn verdeeld in drie categorieën:
 - Categorie 1: Het waterschap (vaak maar één van in de regio en ander random gekozen);
 - Categorie 2: De provincie (vaak maar één van in de regio en ander random gekozen);
 - Categorie 3: De gemeenten zijn in elke regio gekozen op basis van de methodiek van Hoppe, van der Vegt & Stegmaier (2016): daarom is op basis van CBS-cijfers, betreffende inwoneraantal per gemeente, een verdeling gemaakt (Centraal Bureau voor Statistiek, 2020). Zo is per RES-regio de gemeente met de meeste, met de minste inwoners en één die daartussenin ligt, gekozen

Om samenstelling van de RES-regio te handhaven en als het ware na te bootsen (Small, 2009), zijn per regio één waterschap, één provincie en drie gemeenten gekozen. Dit resulteert in de volgende samenstelling:

Figuur 2: Samenstelling van onderzochte decentrale overheden per casus

3.3. Dataverzameling

In dit onderzoek zijn binnen elke casus de empirische gegevens verzameld vanuit bestuurlijke teksten van decentrale overheden en van de regio. Bestuurlijke teksten zijn “teksten waarin bestuur tot uitdrukking komt” (Van der Steen, 2009, p. 11) en vormen een tekstuele representatie van de gedachte over een onderwerp (Wester, 1995). Daarmee geven de bestuurlijke teksten goed weer “wat de gezamenlijke taal is van een bepaalde groep” (Boeije & Bleijenbergh, 2019, p. 80). In de teksten staat beschreven hoe er naar de energietransitie wordt gekeken, hoe deze succesvol gerealiseerd zou moeten worden, tegen welke vraagstukken er wordt aangelopen, welke oplossingen ervoor zijn gevonden en in welke samenstelling de plannen worden uitgevoerd. De antwoorden op deze vragen zijn niet letterlijk beschreven en daarom heb ik gekozen voor een kwalitatieve-interpretatieve inhoudsanalyse. Daarmee is het mogelijk om de antwoorden op deze vragen, na interpretatie van de gegevens, te formuleren.

De data is verzameld uit de meest recente coalitieakkoorden van alle 35 decentrale overheden en uit de uitgangspuntennotities van de RES-regio’s. Voor alle decentrale overheden is er in de tekst gezocht naar ‘energietransitie’ en ‘duurzaamheid’. Inclusie van de zeven casussen heeft geresulteerd in 42 documenten die zijn onderzocht, waarvan de kwaliteit gecontroleerd is op basis van de criteria van Scott (1990).

Op basis van Wester (1995) en Wester et al. (2006) zijn er drie methodologische kenmerken te distilleren die gelden voor een kwalitatieve-interpretatieve inhoudsanalyse (Wester, 1995; Wester, Renckstorf, & Scheepers, 2006):

1. De data moet gebaseerd zijn op de betekenis die de betrokkenen geven aan een fenomeen en door de taal die zij gebruiken (Small, 2009). Op deze manier kan de onderzoeker zich (beter) verplaatsen in de ‘onderzochten’ (Boer, 1994).
2. Omdat de opbouw en structuur van de teksten verschillend is, worden er richtinggevende of attenderende concepten (*sensitizing concepts*) gebruikt om de juiste gegevens te verzamelen en de analyse te sturen (Bowen, 2006): in elke tekst heb ik gezocht naar de woorden: ‘energietransitie’, ‘duurzaamheid’ en ‘RES’. Het blijft niet alleen bij deze vooraf geformuleerde concepten, want tijdens het onderzoek blijft de ruimte aanwezig om nieuwe concepten te introduceren. Op die manier houdt het eerste kenmerk zich staande.
3. Het derde kenmerk gaat over de specificiteit van de onderzoeksopzet, waarbij de onderzoeker een zo direct mogelijk contact heeft met de context die hij/zij onderzoekt. Op die manier kan de onderzoeker de meest dominante vormen van betekenisgeving reconstrueren. Daarin is het NSOB-onderzoek voor het NP RES: naar overheidssturing in het RES-proces, waar ik deel van uitmaakte en gelijkliiep aan deze studie, van onschatbare waarde geweest.

3.4. Methode van analyse

Voor deze kwalitatieve-interpretatieve inhoudsanalyse van bestuurlijke teksten, vormen de ‘*sensitizing concepts*’ het zoekkader om een gestructureerde lezing van de data mogelijk te maken (Bowen, 2006; Feringa, 2014). Het is een methode die vergelijkbaar is met een vragenlijst om interviews af te nemen, maar dan met geschreven tekst (Wester, 1995). Voor deze vorm van inhoudsanalyse wordt er een ‘*reconstructed logic*’ voorgesteld. Dit houdt in dat er van te voren geen vastgestelde categorieën zijn waarmee geanalyseerd of gecodeerd wordt, maar dat die categorieën in loop van de analyse ontstaan. Dat kan gebeuren: “*door categorieën te ontwikkelen, ontwikkelingen in de tijd te ontdekken, verschijningsvormen te onderscheiden, typen te ontwikkelen, of relaties tussen categorieën te ontdekken (Feringa, 2014, p. 134).*”

Een interpretatieve inhoudsanalyse op basis van de ‘*reconstructed logic*’ bestaat uit zes fasen. Per fase volgt een beschrijving (schuingedrukte vgl. Feringa, 2014) en een vertaling naar mijn onderzoek:

1. *Vorbereidingsfase: Teneinde van deze fase is de onderzoeksdoelstelling afgebakend, zijn de onderzoeksvragen geformuleerd en is er een analytisch kader geschetst, op die manier is de conceptuele achtergrond ten behoeve van de inhoudsanalyse uitgewerkt.* In mijn onderzoek heb ik de informatie uit deze fase gebruikt voor de inleiding en het theoretisch kader. Hierin heb ik stapsgewijs de conceptuele achtergrond van mijn onderzoek beschreven.
2. *Verkenningfase: Na afloop is de onderzoeker bekend met de aard en inhoud van het onderzoeksmateriaal door het beschikbare materiaal globaal te lezen. Met deze informatie worden de onderzoeksvragen en centrale begrippen aangescherpt en wordt het onderzoeksmateriaal geselecteerd.* In dit onderzoek heeft dit ertoe geleid dat ik mijn onderzoeksvragen en het theoretisch kader continue heb aangescherpt en herschreven aan de hand van de uitgangspuntennotities en startdocumenten van de zeven RES-regio’s. Deze teksten zijn meegenomen in het hoofdstuk bevindingen.

3. *Ontwikkelingsfase: In deze fase zijn de ‘sensitizing concepts’ onderkend als uitgangspunt en wordt er een manier ontworpen om de data te analyseren. Deze stap heb ik in dit onderzoek gezet door gebruik te maken van het kwalitatieve analyseprogramma Atlas.ti. Dit programma maakt het mogelijk om grote hoeveelheden tekst te coderen en daardoor te analyseren. Uit de bestuurlijke teksten van de geselecteerde regio’s en decentrale overheden heb ik de paragrafen over de ‘energietransitie’ verzameld en in Atlas.ti geanalyseerd. Daarna is er in deze dataset gezocht naar:
 - 1) Wat de energietransitie is?
 - 2) Waarom werkt men eraan?
 - 3) Welke positie heeft regionale samenwerking en hoe stelt de desbetreffende overheid zich daarin op?*

De antwoorden vormen de basis voor hoofdstuk 4 (Bevindingen).

4. *Toepassingsfase: Tijdens deze fase wordt het instrument, dat in de voorgaande fase is ontwikkeld, ingezet om de verzamelde data systematisch waar te nemen. Het resulteert in een geordend gegevensbestand die als basis fungeren voor de conclusie. Om de data systematisch te coderen en analyseren heb ik wederom gebruik gemaakt van Atlas.ti. Door het coderen heb ik de categorieën voor de inhoudsanalyse verkregen. Deze categorieën geven een rijk en bruikbaar beeld aan de verschillende gedachten over de energietransitie, transitiedynamiek en regionale samenwerking. Het vormt de basis voor de narratieven. Deze fase zal, samen met de vorige, te lezen zijn in het vierde hoofdstuk (Bevindingen), en wordt per regio beschreven. In bijlage 1 verwijs ik naar de teksten die ik heb gebruikt. In bijlage twee staat de lijst met codes vanuit Atlas.ti., het bestand zelf met tekst en codes bewaar ik.*
5. *Integratiefase: Op basis van het verzamelde gegevensbestand en de ontdekte patronen en structuren, worden er in deze fase conclusies getrokken. Deze stap zal in het vijfde hoofdstuk (Analyse) en in de conclusie worden beschreven. Hierbij worden de individuele regio’s gebruikt als indeling en voorbeeld. In deze fase heb ik regelmatig met mijn NSOB-collega’s gesproken en in het bijzonder met de collega die ook nauw betrokken was bij het NP RES onderzoek. Een vraag die daarin centraal stond was: ‘klopt mijn interpretatie?’ Op die manier heb ik kunnen verifiëren of ik de narratieven van de regio’s goed had weergegeven.*
6. *Rapportage: In het onderzoek wordt er aandacht “bested aan zowel de resultaten als de manier waarop deze tot stand zijn gekomen en de controles op betrouwbaarheid en geldigheid” (Feringa, 2014, p. 135). Deze fase vormt de basis voor dit gehele hoofdstuk over de methodologische verantwoording. In paragraaf 3.5 ga ik dieper in op de betrouwbaarheid en geldigheid van deze studie.*

3.5. Kwaliteit van het onderzoek

Om de kwaliteit van een kwalitatief-interpretatief onderzoek te behandelen, zijn de interne validiteit en externe validiteit belangrijk. Voor de interne validiteit zijn openbare bestuurlijke teksten gebruikt en vormen de ‘sensitizing concepts’ de basis voor bevindingen en de analyse. Daarnaast is het vierde (bevindingen) hoofdstuk feitelijk

opgebouwd aan de hand van de teksten en vind pas in het vijfde (analyse) hoofdstuk de interpretatie plaats. Op die manier benoem ik wat ik heb waargenomen om vervolgens te beschrijven hoe deze waarnemingen zijn geïnterpreteerd. Op die manier is de interne validiteit gewaarborgd (Boeije & Bleijenbergh, 2019).

De externe validiteit maakt het mogelijk om conclusies te generaliseren (Schofield, 1993). Dit kan op basis van brontriangulatie: het vanuit verschillende perspectieven belichten van een fenomeen (Maso, 1989). Hierbij bestaat het risico dat de gegevens tegenover elkaar worden gezet, in plaats van dat ze complementair zijn aan elkaar (Fielding & Fielding, 1986). Omwille van mijn hoofdonderzoeksvraag (een hoe-vraag) pas ik geen brontriangulatie toe. Alleen de bestuurlijke teksten vormen mijn gegevens. Dit voorkomt dat er tegenstrijdige versies vanuit een overheid of regio naar voren komen en er in een andere taal wordt gesproken (Silverman & Gubrium, 1994). Verder heb ik gebruik gemaakt van ‘peer debriefing’ door mijn collega-onderzoekers nauw te betrekken bij het onderzoek (Wester, 1995). De NSOB deed tijdens deze studie voor het NP RES en één van mijn collega’s heeft regelmatig met mijn interpretatie van de data meegekeken. Daarnaast is het vierde hoofdstuk (bevindingen) primair opgebouwd vanuit ‘*thick description*’ op basis van het totale gegevensbestand. Dit maakt het mogelijk om de ‘levensechte’ resultaten zo feitelijk, gedetailleerd en toegankelijk mogelijk te beschrijven. Als laatste is een representatieve casusselectie van groot belang om een selectiebias in het onderzoek te voorkomen (Wester & Hak, 2003). Het is namelijk “*belangrijk dat men alle relevante vormen en aspecten van dit verschijnsel heeft waargenomen*” (Hak, 2004, p. 502).

Hoofdstuk 4. Bevindingen

In dit hoofdstuk worden de bevindingen gepresenteerd die zijn verzameld uit de coalitieakkoorden en regionale uitgangspuntennotities. De bevindingen worden aan de hand van de dramaturgische benadering van Hajer & Poorter (2005) beschreven om de regionale energietransitie narratieven te beschrijven. Voor elke regio beschrijf ik: wat er aan de hand is, welk handelingsrepertoire daarbij wordt ingezet en in welke samenstelling en onderlinge verhoudingen aan de energietransitie wordt gewerkt. Waarbij het laatste onderdeel wordt beschreven op basis van de afzonderlijke decentrale overheden. Op deze manier geef ik antwoord op de deelvraag: *‘Met welke opgaven worden de regio’s geconfronteerd, welk handelingsrepertoire wordt er gehanteerd in het vormgeven van de regionale energietransitie en in welke samenstelling werken ze samen?’*

4.1. Regio Zuid-Limburg

Een behoorlijk zware opgave die gaat slagen door eendrachtige collegiale gemeentelijke samenwerking. Zuid-Limburg zal samen met Provincie, Waterschap en [netbeheerder, BK] Enexis doen en leveren wat gevraagd wordt en zich niet verstoppen. In het belang van onze burgers en hun leefomgeving (Startnotitie Regionale Energiestrategie Zuid-Limburg, p. 4).”

Vraagstukken

Vanuit de regio komen de volgende vraagstukken naar boven:

1. ‘Hoe met behoud van de ruimtelijke kwaliteit, maatschappelijke draagvlak en de benodigde infrastructuur (opslag en transport) de duurzame energieopwekking gerealiseerd kan worden’, om te komen tot een ‘realistisch aanbod’ (p. 8).
2. Hoe een strategie geformuleerd wordt die het inhoudelijke en het procesmatige beschrijft binnen de maatschappelijke randvoorwaarden? Een strategie die *“gedragen- en door gefundeerd onderzoek (..), die realistisch de energietransitie in de regio versnelt en leidt tot een zo groot mogelijke bijdrage aan de reductie van de CO₂-uitstoot”* (p. 8).
3. Hoe er een ‘doorkijk naar de periode van 2030-2050 te geven is en er richtinggevende uitspraken voor de lange termijn gedaan kunnen worden als houvast voor de keuzes in de komende 11 jaar (p. 9)?’

Handelingsrepertoire

Met een repertoire aan oplossingen wil de regio ‘niet morgen, maar vandaag’ *“naar vermogen bijdragen in de energietransitie én de regio op het gebied van energietransitie in eigen hand houden. Met de ambitie om het maximale te halen uit bestaande en toekomstige technologieën, binnen de grenzen van wat ruimtelijk en maatschappelijk aanvaardbaar is (p. 8).”* Het handelingsrepertoire moet het mogelijk maken om de *“wereld en onze eigen leefomgeving te behouden voor onze kinderen (..)”*. Met die ambitie zet de regio in op een ‘ruimtelijk en maatschappelijk aanvaardbare energietransitie (p.8)’. Volgens de Startnotitie worden er acties ondernomen *“op allerlei niveaus, in bestuurlijke gremia, burger-coöperaties en bedrijfssectoren (p. 9)”*, en blijft de regio in eigen hand. De regio is aan de slag met de energietransitie en de RES biedt een uitkomst voor: *“een over de hele linie gedragen regionale integrale strategie en visie met een bestuurlijke formele status”* (p.4).

Verder is er gekozen voor een ‘sub-regionale indeling als werkvorm’, met inachtneming van de provinciale en nationale kaders m.b.t. de onderlinge samenwerking. RES ZL is opgedeeld in de drie sub-regio’s: Stadsregio Parkstad, Westelijke Mijnstreek en Maastricht- Heuvelland. Deze drie vormen de opdrachtnemers van de regionale opdracht, maar zijn verantwoordelijk voor hun eigen uitvoering. Door deze aanpak is de ‘voorsprong’

van Parkstad in de aanpak van de energietransitie te benutten. Daarmee vormt sub-regio Parkstad de ‘broedkamer’ van de regio en kunnen de andere twee deelregio’s ‘gluren bij de burens’.

Samenstelling

In de eerste zin van de Startnotitie wordt de onderlinge interactie beschreven: *“de Zuid-Limburgse gemeenten slaan de handen ineen door eendrachtige collegiale gemeentelijke samenwerking. Samen gaan ze aan de slag met de uitdaging die (...) vraagt om een heuse transitie (p. 4).”* De provincie en het waterschap worden in de Startnotitie van de RES ZL opgeroepen om zich niet te verstoppen en om te leveren wat hen wordt gevraagd wordt.

De provincie Limburg ziet haar rol in het RES-proces als middenbestuur dat:

“Onder de voorwaarden haalbaarheid, betaalbaarheid en draagvlak stellen wij ons (...) op als een betrouwbare partner van het Rijk en van gemeenten (...) bij onder andere de (...) totstandkoming van de RES” (Collegeprogramma Provincie Limburg, 2019, p. 6).

Vervolgens ‘pakken ze hun rol in de regionale samenwerking’ bij *“de uitvoering van wetten en wettelijk geborgde afspraken en realistische ambities”* (Collegeprogramma Provincie Limburg, 2019, p. 11). De provincie zal inspringen wanneer het ‘te ambitieus wordt’ omdat ze die bevoegdheid hebben.’

Een opvatting, die ook bij het Waterschap Limburg terug is te zien. Zij beschrijven dat de energietransitie (consequent als innovatie verwoord) een ‘prominentere rol’ verdient om dit: *“efficiënter, effectiever en verantwoordelijker op te pakken”* (Bestuursprogramma Waterschap Limburg 2019-2023, p. 2).

De gemeenten die in deze regio’s, komen uit de drie eerder beschreven sub-regio’s en, beschrijven de energietransitie in hun coalitieakkoorden vrij summier:

- Zo richt Maastricht zich op het *“voortvarend toepassen van technologische innovaties”* om in 2030 *“hard op weg”* (Hoofdlijnenakkoord coalitie 2018-2022, p. 16) te zijn om klimaatneutraal te worden. Verder zien ze de energietransitie als ‘economische kans’.
- De gemeente Stein ziet ‘naast de forse uitdagingen voor de komende jaren waar ze mee geconfronteerd worden de energietransitie ‘daarbovenop komen’. Toch moet het gaan gebeuren, maar mag het *“evenwel niet leiden tot significante inbreuk op natuur en recreatie”* (Coalitieakkoord 2018-2022, p. 34).
- De gemeente Beek noemt het woord energietransitie niet, maar voorziet in ‘een duurzaamheidsdoelstelling die onverkort wordt doorgezet’ (Coalitieakkoord 2018-2022).

4.2. Regio Noord-Midden-Limburg

“Energietransitie is een opgave en een kans. Tegelijkertijd dient de energietransitie voor alle partijen haalbaar, betaalbaar en uitvoerbaar te zijn. Bij het vinden van een balans tussen ambitie en realiteitszin moeten er ook in de regio’s Noord- en Midden-Limburg concrete keuzes worden gemaakt. Voor winst- en verlies-denken is geen plek, de keuzes dienen op basis van gelijkwaardigheid binnen de regio tot stand te komen” (Startnotitie RES Noord-Midden-Limburg, p. 4).

Vraagstukken

RES Noord-Midden-Limburg wordt door de energietransitie geconfronteerd met een aantal vraagstukken:

1. Hoe er enerzijds maatschappelijk draagvlak, betrokkenheid en acceptatie voor de energietransitie is te organiseren en anderzijds de specifieke duurzame energieopwekkingsdoelstellingen worden gehaald?
2. Hoe de samenwerking met alle relevante stakeholders ‘overzichtelijk’ blijft? Want alleen met gedragen afspraken en *“een stevige betrokkenheid op basis van een gezamenlijke strategie van overheden met bedrijfsleven en maatschappelijke partners” (p. 18)* kan de energietransitie worden gerealiseerd.
3. ‘Hoe het bedrijfsleven, inclusief netbeheerders en woningbouwcoöperaties noodzakelijkerwijs betrokken kunnen worden tegen *“de laagste publieke kosten” (p. 18)?*

Om de vraagstukken te realiseren zet NML in op: *“haalbaar, betaalbaar, en eendrachtig en in gezamenlijkheid tot stand gekomen” (p. 4).*

Handelingsrepertoire

Het handelingsrepertoire van NML voor ‘de energietransitie die over de bestuurlijke grenzen heen gaat’, moet *“kennisdeling, bundeling van capaciteit en afstemming vraag en aanbod” (p. 4)* bij elkaar brengen. Op deze manier is de regio en zijn de decentrale overheden doordrongen van de consequenties van hun handelen en zetten ze hoog in op maatschappelijke betrokkenheid en vertrouwen. Burgers en marktpartijen kunnen en willen alleen meedoen aan de energietransitie *“op basis van een helder perspectief en met hulp van consequent overheidsbeleid” (p. 18)*. De overheden bieden daarom, op basis van beleid en interventies, de noodzakelijke randvoorwaarden voor deelname. Want alleen zo kan er, tegen de laagste publieke kosten, worden ingezet op een effectieve en gezamenlijke energietransitie.

Verder worden er in de Startnotitie, naast de opgaven die de energietransitie met zich mee brengt, ook andere vraagstukken belicht zij in het energietransitie-proces willen meenemen. Hieruit blijkt een brede regionale kijk op de huidige tijd. Enkele voorbeelden zijn verstedelijkingsvraagstukken, natuurontwikkeling en de transitie van de landbouw. Zelf beschrijven zichzelf ‘als een regio die in gezamenlijkheid kijkt naar de volledige opgave van de energietransitie’.

Verder ziet men in dat beleid van decentrale overheden een barrière kan vormen voor het aanzwengelen van transitie. Daarom wordt het bestaande beleid tegen het licht gehouden ‘om het ontstaan van mogelijke conflictsituaties te voorkomen’ en ‘de kansen en mogelijkheden niet in de weg te staan’. Maar dit mag niet ontaarden in ‘het tempo van de traagste’ en daarom kunnen sommige ambities als optioneel worden opgenomen of krijgt de provincie een ‘wat stevigere sturende rol’. Met alle handelingen in de energietransitie willen de overheden een *“signaal afgeven voor de toekomst: we gaan samen aan de slag om de energietransitie in deze regio vorm te geven” (p. 4).*

Samenstelling

Deze regio is gevormd omdat Noord- en Midden-Limburg een vergelijkbaar landschap kennen en daardoor ook een vergelijkbare opgave hebben. Ten tweede zou een 'schaalgrootte van vijftien gemeenten zorgen voor een organisatie met slagkracht richting het Rijk':

- Zo ziet de gemeente Venlo 'grote economische kansen' door de energietransitie die gerealiseerd worden met 'draagvlak onder de bevolking' en als het lokale MKB ervan kan profiteren. Om deze ambitie te laten slagen is het nu de tijd deze te realiseren. Daarom wordt er een 'stappenplan ontwikkelt voor de energietransitie'. Daarin worden onder andere de 'mogelijkheden van lokale energieopwekking samen met burgers en energie coöperaties uitgewerkt' (Coalitieakkoord 2018-2022).
- De gemeente Horst aan de Maas voorziet met de energietransitie een 'maatschappelijke opgave'. Die voeren ze uit omdat het hun plicht is om de leefomgeving in goede en verzorgde staat aan toekomstige generaties door te geven. Dat doen ze met een 'gezond ondernemersklimaat', alsook door in te zetten op duurzaamheid ('zuinig omgaan met de omgeving'). Niet voor niks hebben 'ze het klimaatverdrag van Parijs ondertekend' en zien ze de noodzaak om de energietransitie te prioriteren, faseren en integraal te sturen. Daarin ziet de gemeente haar eigen beperkingen, de opgave stopt niet bij de gemeentegrens, maar hun bevoegdheden wel. Met een 'doortimmerde visie en strategie' zorgt de gemeente, samen met de andere partijen, dat de ambities worden uitgewerkt (Coalitieakkoord 2018-2022).
- Mook & Middelaar ziet het opstellen van de RES als een manier om te voorkomen dat de energietransitie 'door beleid belemmerd kan worden'. Zelf gaan ze voor het predicaat: de 'groenste kleine gemeente van Nederland'. Dat doen ze met het schetsen van het toekomstbeeld dat je in 2022: *"vanuit je elektrische auto, die net is opgeladen bij een oplaadpaal bij jou om de hoek, bijna geen huizen meer zonder zonnepanelen en/of warmtepompen te zien zijn en je langs een zonneveld en in de verte een windmolen ziet"* (Coalitieakkoord 2018-2022, p. 6). Om dat toekomstbeeld te realiseren wordt op gemeentelijke niveau het beleid beoordeeld en worden eventuele belemmeringen weggenomen (Coalitieakkoord 2018-2022).

Wat betreft de provincie en het waterschap is dit hetzelfde als in Zuid-Limburg, maar heeft de RES NML de rol van beide overheden beschreven. Zo heeft de provincie 'een faciliterende en ondersteunende rol en levert het een bijdrage in de uitvoering van de RES door instrumenten en middelen in te zetten'. Verder bewaakt het de relatie met andere opgaven in de regio en legt het, indien noodzakelijk, verbinding tussen andere regio's. Als laatste is het een 'belangrijke speler in het afstemmen met het Rijk over de beschikbaarheid van Rijksgronden voor groot-schalige hernieuwbare energieopwekking'. Het waterschap krijgt de vrijheid om een 'kanskaart op te stellen om een bijdrage te leveren aan de ambitieuze doelstellingen van de regio'.

4.3. Regio Fryslân

Vraagstukken

De regio ervaart in het vormgeven en realiseren van de energietransitie een aantal vraagstukken. Deze transitie moet passen bij Fryslân en het landschap waarin ‘biodiversiteit, landbouw en natuur een grote rol spelen’.

- Fryslân ervaart druk vanuit ‘Den Haag’ om met open houding naar de *“Friese potentie te kijken ten behoeve van solidariteit naar stedelijke regio’s en behalen van de landelijke doelstellingen”*. Het is daarom volgens de regio een kunst om een ‘goed evenwicht te vinden tussen het Friese eigene, zoals is beklonken in de huidige beleidskaders, en dat wat er van hun gevraagd wordt.’
- In het verlengde daarvan worden de landelijke opgaven ‘afgepeld’ tot ‘wat er kan in Fryslân’, wat er al gebeurt’ en ‘wat willen wij’? Antwoorden op deze vragen maken het mogelijk om rekening te houden met de ruimtelijke inpassing en met maatschappelijk draagvlak voor de energietransitie. Het is van belang om met voldoende aandacht en tijd voor consultatie van de relevante partijen aan de slag te gaan.

Met de energietransitie zet de regio Fryslân in op de onafhankelijkheid van fossiele bronnen zodat gaswinning in de provincie niet meer noodzakelijk is en energieleveranciers van buiten de regio verleden tijd zijn. Zo wil de regio ‘ons’ (lees: hun) leefklimaat verbeteren.

Handelingsrepertoire

De regio heeft de principes voor hun ‘sturingsfilosofie’ op papier gezet:

- *“We delen samen in lusten, lasten en zeggenschap;*
- *We gaan voor duurzame energie van voor en door de Mienskip (in het Nederlands: de gemeenschap);*
- *Onze overheden, de gemeenten, provincie en het Wetterskip (in het Nederlands: het waterschap), pakken de regie.*
- *Opschaling huidige projecten (p. 27).”*

Met deze principes is het voor hen mogelijk om in te zetten op een ‘zorgvuldig’ proces en het huidige en het komende draagvlak ‘niet kapot te maken’. Het draagvlak ontstaat door de agrarische koepels en bedrijven samen met de Mienskip het voortouw te geven. De overheden bieden actieve ondersteuning om het proces kunnen borgen, en tegelijkertijd het politiek mandaat te geven aan deze organisaties: *“opdat de plannen op steun kunnen rekenen wanneer ruimtelijke besluitvorming nodig is. Dan is de vraag hoe de overheid kan (bij) sturen op de bovengenoemde ruimtelijke afweging”* (p. 23).

Het (bij)sturen gebeurt door de huidige (beleids-)ruimte van de Friese overheden te hanteren als het vaste kader waarbinnen de mogelijkheden en beperkingen in kaart worden gebracht. Alleen als gevolg van bestuurlijke wisselingen kunnen deze kaders veranderen. Dit beleid is namelijk ‘niet voor niets vastgesteld’. Daarom biedt en vormt ‘het huidige beleid van gemeenten en provincie het Friese perspectief voor de energietransitie’. Op die manier blijft de besluitvorming op lokaal niveau. De regie in eigen hand houden moet de waarden van lokaal eigenaarschap en draagvlak hooghouden en de RES ‘gezamenlijk versnellen’.

Samenstelling

De toon van het regionale verhaal is helder: ‘we gaan **samen** in volle vaart op weg naar een uitvoerbare RES voor Fryslân!’

Voor het waterschap betekend ‘samen’ het meewerken in – en een bijdrage leveren aan – de regionale energietransitie. Dit resulteert in het beschikbaar stellen van de ‘assets voor initiatieven op het gebied van verduurzaming’. Daarmee ‘volgen ze de aanpak van Rijk en provincie’.

De provincie zegt over hun aanpak dat ze “*nu al evenredig bijdragen aan grootschalige energieopwekking*” (Bestuursakkoord provincie Fryslân 2019-2023, p. 13). Dit geeft hen de mogelijkheid om ‘kieskeurig en realistisch te zijn in de keuzes die gemaakt worden op het gebied van energieopwekking’. De energieopwekking gebeurt op door de Mienskip zelf, van onderop, laten creëren van duurzame energieproductie. Deze lijn doortrekkend vindt de provincie het ‘vanzelfsprekend wanneer zij een extra bijdragen leveren aan het oplossen van de problemen van elders, dat er dan ook wordt bijgedragen aan het oplossen van de problematiek die in provincie extra zwaarwegend zijn: zoals de CO₂-uitstoot uit het Veenweidegebied’. Want de energietransitie en alle andere ambities die daarvan in het verlengde liggen ‘vereisen allemaal betrokkenheid van de landbouw’, want zonder maatschappelijk draagvlak, passief (acceptatie) of actief, is de energietransitie kansloos.

De gemeente Vlieland richt zich op een haalbare energietransitie. Ondanks de forse opgave, zien ze vooral kansen door de grote aanwezige betrokkenheid en verschillende initiatieven op het eiland. Zo verwachten ze in 2020 CO₂-neutraal te zijn en zoveel mogelijk duurzame energie opwekken op het eiland (Coalitieakkoord 2018-2022).

De gemeente Noord East Fryslân wil ‘een betekenisvolle bijdrage leveren aan de energietransitie’. Dat doen ze door een ‘duurzame gemeente te worden’ en haar inwoners te betrekken en te stimuleren. Daarbij is maatwerk een leidend criterium omdat er draagvlak moet zijn in de omgeving en de burgers ervan moeten profiteren. Hier maken ze bijvoorbeeld gebruik van bij de plaatsing van windmolens. Daar mogen de effecten op het landschap niet te hoog zijn, waardoor nu alleen kleine molens zijn toegestaan. Door het huidige provinciale beleid mogen iets grotere molens (nog) niet geplaatst worden. Terwijl ze zich later, als enige, uitspreken tegen het plaatsen van “*solitaire megamolens en windparken van middelgrote en megamolens*” (Coalitieagenda Nord-East Fryslân 2019-2023, p. 18).

De gemeente Leeuwarden ziet de energietransitie als een belangrijk thema en voorzien dat zij al in 2025 ‘volop de vruchten plukken van de overgang naar een duurzame wereld’. Dat kan omdat hun ‘uitgangspositie gunstig is doordat er al van alles op het vlak van duurzame energie gebeurt’. Zelf richt de gemeente zich op het doorontwikkelen en stimuleren van de onderlinge samenwerking en investeren ze in duurzame oplossingen voor hun vastgoed.

In alle bestuurlijke teksten staat dat de Mienskip de basis vormt voor de regionale energietransitie.

4.4. Regio Noord-Holland Noord

Vraagstukken

Het beeld dat de regio Noord-Holland Noord schetst in de Startnotitie, is alsof er eigenlijk geen vraagstukken zijn waar ze nu of later tegenaan lopen, de energietransitie is bij hun al ‘in volle gang’. De RES sluit daarom enkel aan ‘bij de beweging die er al is’. Daarmee lijkt het erop alsof alle opgaven al zijn opgelost, dit geresulteerd heeft in een aanpak die voor iedereen duidelijk is, gebeurt de energietransitie al en is de RES slechts een toevoeging.

In de notitie zijn er leidende principes opgesteld als toetssteen voor alle interventies die gepland zijn en vanuit de zorg voor maatschappelijk draagvlak, ruimtelijke kwaliteit en kosten efficiency. Eén van die leidende principes luidt: dat er in de aanloop *“naar 2030 (...) zo min mogelijk onomkeerbare, belemmerende ruimtelijke besluiten of maatregelen [worden] genomen om de realisatie van de opgave voor de lange termijn 2050 haalbaar te maken (p. 10).”* Dit wordt als principe gehanteerd omdat de regio er al ‘is als het gaat om duurzame energieopwekking’. Want de gerealiseerde duurzame energieopwekking en de initiatieven die een vergunning hebben, maar nog niet zijn gerealiseerd, tellen beide mee in het bod dat de regio doet. De verdere plannen die nodig zijn om die ambitie te realiseren, komen tot stand door zowel de inbreng van bewoners, bedrijven en lokale initiatieven, als de input van deskundigen, ambtenaren en netbeheerders’.

Handelingsrepertoire

Naast het ‘zo min mogelijk nemen van onomkeerbare besluiten’, moet de ‘voorwaardelijkheid’ van de samenwerking expliciet worden benadrukt. De energietransitie is tenslotte al bezig en dat mag niet gehinderd worden door de RES, daarom is ook de al bestaande samenwerking van drie autonome sub-regio’s vastgehouden. Zo wordt de energietransitie als een ‘technische, planologische en participatie opgave’ opgepakt.

De participatie opgave is voor de regio op te delen, met als doel ‘top down en bottom-up met elkaar hand in hand gaan’. Aan de ene kant is het gericht op de betrokkenheid van burgers, zonder de ‘minder draagkrachtige burgers te vergeten’. De andere kant van de participatie opgave is gericht op het samenwerkingsproces tussen de overheden. De randvoorwaarden om dat proces goed in te richten zijn ‘gelijkwaardigheid en we-doen-het-samen’. Dit ‘participatieproces’ wordt doorlopen op basis van het ‘Verdrag van Aarhus’. Met dat verdrag ‘krijgen alle partijen vroegtijdig de ruimte voor doeltreffende inspraak’.

Samenstelling

Tijdens het verzamelen van de bestuurlijke teksten van de decentrale overheden komt een ander beeld naar voren van (de al dan niet) aanwezige energietransitie.

Zo ziet het Hoogheemraadschap Hollands-Noorderkwartier zichzelf als de ‘verantwoordelijke overheid met een voorbeeldfunctie’. Om het een en ander te accentueren komt er een portefeuille duurzaamheid, innovatie en participatie. Dat doen ze omdat ze door de gevolgen van klimaatverandering nieuwe uitdagingen hebben en de belangrijkheid van het waterschap toeneemt. Technologische ontwikkelingen helpen bij de nieuwe uitdagingen. De energietransitie of regionale samenwerking wordt niet beschreven in het Collegeprogramma: Samen werken aan de toekomst.

De provincie Noord-Holland ziet de energietransitie als een: ‘flinke opgave met een hoge urgentie’ met kansen voor de economie en verduurzaming van de samenleving. Niet voor niks heet het coalitieakkoord ‘Duurzaam Doorpakken’. Om de energietransitie vorm te geven is er coördinatie en voortdurende inspanningen voor

integrale benadering nodig. Verder 'hechten ze eraan om zelf te bepalen hoe Rijksambities in de provincie worden ingevuld'. Alleen zo kunnen, 'gelet op het maatschappelijke draagvlak en de financiële consequenties', de lusten en de lasten van de energietransitie eerlijk worden verdeeld. Met de RES maakt de provincie afspraken 'met hun partners over de optimale wijze om de opwekking van duurzame energie te versnellen'.

Voor de gemeente Alkmaar is het essentieel voor de nabije toekomst om een meer duurzame gemeente te worden en dat vraagt volgens hen om een forse transformatie. Het is een opgave die door de gemeente en haar inwoners wordt uitgevoerd. Daarom zet de gemeente zich in op: 'een spectrum van concrete maatregelen', voor 'een zorgvuldige en intensieve communicatie', initiatieven 'die de negatieve gevolgen van klimaatverandering verminderen' en wordt 'er niet één streefdatum genoemd om klimaatneutraal te zijn'. Verder worden de lantaarnpalen elektrisch, en komt er een 'rode loper voor voetgangers en fietsers', als alternatief voor het niet plaatsen van 'grootschalige zonneparken en mega-windmolens op agrarische grond'. Dat past niet bij het Alkmaarse landschap.

De gemeente Hoorn noemt de energietransitie een grote, en zelfs een van de grootste en meest urgente maatschappelijke opgaven van deze tijd. De gemeente gebruikt de transitie als 'een vliegwiel voor stedelijke vernieuwing' om in 2040 klimaatneutraal te zijn. Ze moeten die 'aanpakken om aantrekkelijk en sterk te blijven'. Verder worden er concrete maatregelen genomen in samenspraak met hun partners: zo rollen ze een groene loper uit voor ondernemers met innovatieve ideeën. Die ideeën moeten een oplossing brengen voor de 'grote noodzakelijke publieke en private investeringen die nodig zijn om de energietransitie door te kunnen zetten'.

De gemeente Enkhuizen zoekt 'regionaal (sub-regio) en bovenregionaal (RES NHN) de samenwerking' om inzichtelijk te maken wat de regionale en bovenregionale keuze is voor een optimale mix van energieopwekking. Dit kan alleen met een brede samenwerking in de uitvoering en onderzoeken ze hoe 'de landelijke doelstellingen gehaald kunnen worden omdat het huidige tempo nog niet voldoende is'.

4.5. Regio Rotterdam – Den Haag

Vraagstukken

In de regio worden de opgaven verdeeld over het lokale niveau, het regionale niveau en die voor hen beide opgaan. Elk niveau heeft een eigen opgave, maatregelen, instrumenten en stakeholders. Het lokale niveau gaat ‘op zoek naar de beste (financiële en technische) mogelijkheden’ en de ‘acties die voor inwoners en bedrijven dicht bij huis liggen’. De eerste opgave voor de regionaal is om ‘steeds meer energiebronnen met steeds minder emissie beschikbaar te stellen en voor iedereen en altijd betaalbare en schone energie te leveren’. De tweede opgave ‘betreft het agenderen van regionale kansen zodat de transitie effectiever en efficiënter verloopt’.

Want het beperken van de CO₂-uitstoot vraagt, vanuit de huidige fossiel georiënteerde economie en de onderlinge verbondenheid, om een grote aanpassing. Het is juist de wisselwerking tussen verschillende niveaus die moet plaatsvinden om succesvol te zijn. Daarom wordt er ingezet op het in de volle breedte en in samenhang bekijken van de interventies rond de ruimtelijke inpassing van de energietransitie. De inpassing zorgt voor veel uitdagingen en een goed overzicht van waar ze met de opgaven staan ontbreekt.

Handelingsrepertoire

De gemeenten hebben hun ambities vastgelegd in beleid en er lopen diverse programma’s op verschillende thema’s. De RES ‘bundelt wat er al in de regio zich afspeelt, brengt in kaart wat er nog extra moet gebeuren en geeft een handreiking voor hoe dat gedaan moet worden’. Daarom vormt de RES een aanvulling “*op deze lokale aanpakken en bestaande samenwerkingsverbanden, gremia en projecten en dient deze aanpakken te ondersteunen op regionaal niveau, witte vlekken in deze (regionale) aanpakken te identificeren en waar nodig de om de regionale samenhang te laten zien*” (p. 3). Het aanvullende karakter maakt het mogelijk om bij een aanpak of interventie de afweging te maken tussen dat wat lokaal kan en er alleen regionaal wordt samengewerkt als dat moet, dan wel effectiever is. Wat volgens de gemeenten lokaal kan, dat blijft ook lokaal.

Samenstelling

Het Hoogheemraadschap Delfland ‘geeft graag het goede voorbeeld voor bewoners en bedrijven’ en neemt daarom ‘actief deel aan het opstellen van de RES’. Zo ‘dragen ze hun steentje bij aan het realiseren van de energietransitie en pakken ze samen de kansen op’. Daarnaast zetten ze in op energieneutraliteit in het jaar 2025, waarvoor ze in deze bestuursperiode de benodigde ‘richtinggevende keuzes’ maken.

De provincie voorziet vanwege internationale afhankelijkheid en de ‘uitstoot van te veel CO₂’ een ‘einde aan de beschikbaarheid van fossiele brandstoffen’. Dit einde mag nooit de huidige en toekomstige welvaart dwarsbomen. Gelukkig biedt de energietransitie volgens hen kansen voor het behouden van de welvaart en kan het de ‘economie aanjagen’. De maatregelen die daarvoor nodig zijn worden beoordeeld ‘aan de hand van de mogelijkheden binnen de provincie’ en op ‘de betaalbaarheid en haalbaarheid voor de bewoners’. Verder ondersteunen ze het streven dat veel van hun gemeenten energieneutraal willen worden. Bij het nemen van besluiten over welke energiematregelen er worden genomen, let de provincie specifiek op de behoeften, kansen en kenmerken van de regio.

Rotterdam zet in op ‘betaalbare energie, schone lucht en het benutten van de economische kansen’. Dit vraagt om een ‘forse energie- en economische transitie van de stad en van de haven’. Het zijn ‘dan wel flinke keuzes, maatregelen en investeringen, maar dan kunnen zij en hun kinderen prettig wonen en leven’. Deze keuzes kunnen een vliegwieltje zijn voor nieuwe ontwikkelingen voor bedrijven en woningen: het biedt dus tegelijkertijd

kansen. Zoals op de banenmarkt: daar gaan ze ‘direct aan de slag om zo snel mogelijk resultaten te boeken. Want: *“een echte verandering, realiseren we alleen door tegelijk te werken aan een lange termijn aanpak”*. Rotterdam begint met een lokale aanpak, die gebaseerd is op gezamenlijkheid, waarin alle belanghebbende een rol spelen. Alleen zo kunnen kansen worden verzilverd.

De gemeente Nissewaard wil de gevolgen van klimaatverandering ‘het hoofd bieden en zetten ze samen de schouders eronder’. Daarom doet de gemeente een oproep aan regionale samenwerking met de decentrale overheden. Naast de oproep, ‘gaan ze ook lokaal hun bijdrage leveren aan het realiseren van de energietransitie’. Hoe ze dat doen blijft onbesproken.

Brielle ‘ziet dat de wereld om hen heen in beweging is en dat dit leidt tot grote maatschappelijke opgaven, zoals de noodzakelijke en totale energietransitie’. Sterke en voortdurende aandacht voor duurzaamheid, in de breedste zin van het woord, zet de gemeente aan om na te gaan wat de transitie voor hen betekent zodat er beter op geanticipeerd kan worden. Daarvoor is het ‘einddoel bepaald, maar de route ernaartoe is een vraagstuk zonder sluitende oplossingen’. Niet voor niets wordt de samenwerking met de ‘regiogemeenten en met de provincie gezocht’. Maar is vooral gericht op de samenwerking ‘met de gemeenten op de regio Voorne-Putten en daar wordt niet gearzeld om initiatief te nemen’.

4.6. Regio Foodvalley

Vraagstukken

Foodvalley beschouwd de energietransitie ‘als cruciale en urgente opgave voor de komende decennia’. Waar de regio in overeen komt, is dat elke keuze die is gemaakt ‘ook lokaal verantwoord moet worden en vervolgens vertaald moet worden naar beleid’. Zo streven zij naar gedragen keuzen voor de opwekking van duurzame elektriciteit en naar de verankering van de regionale energietransitie. Daarin stellen ze hogere doelen dan het nationale reductiedoel: ze hebben zich gecommitteerd aan het Gelders Energie Akkoord waarvan het doel is om in 2030 een CO₂-reductie te realiseren van 55% i.p.v. de nationale 49%. Dit brengt de volgende vraagstukken naar voren:

- Het is ‘evident dat het realiseren van deze ambitie niet eenvoudig is’ onder andere vanwege ‘de meerdere belangen die spelen tussen gemeenten en inwoners en natuurorganisaties’. De regionale energietransitie wordt beschreven als een ‘meervoudige onderhandelings situatie’. Door een ‘veelheid aan (uiteenlopende) belangen, gaat het in de regio om een ‘gevoelig proces met een groot aantal onzekerheden’. Door die onzekerheid gaan ze er niet vanuit ‘dat de complete regionale opgave in één keer wordt opgelost’. Ze roepen op om het ‘nemen van moeilijke beslissingen niet uit de weg te gegaan’. Als ze die beslissingen wel nemen kan het aantal oplossingen toenemen: ‘hoe meer oplossingen, hoe groter de kans van slagen’.
- Elke gemeente geeft een afzonderlijke ambitie op het gebied van klimatologische neutraliteit. Zo zijn er gemeenten die ‘al handen en voeten geven aan hun ambitie’, zoals: Wageningen die inzet op ‘klimaatneutraliteit in 2035’. ‘Daarmee zijn er al stappen gezet in het concretiseren van lange termijnambities: door stimuleringsprogramma’s, ontwikkelpaden en afwegingskaders’. Maar gemeenten (Barneveld, Scherpenzeel en Ede) streven naar ‘energieneutraliteit in 2050’. Dit brengt tempoverschillen en spanning met zich mee in de regio.

Handelingsrepertoire

De ‘RES biedt duidelijkheid’ over ‘welke strategie gehanteerd wordt om energiedoelstellingen te bepalen en te behalen’. Daarmee is ‘de RES een product’. Hierin maakt men op ‘concrete wijze inzichtelijk hoe de regionale energietransitie gerealiseerd wordt en op welke termijn’. Daarnaast komt men tot ‘een zorgvuldige afweging over de verdeling van baten en lasten binnen de regio’. Deze meervoudige onderhandelings situatie wordt er gezocht naar consensus en gezamenlijke vaststelling in plaats van unanimitieit en compromissen. Op die manier ‘ontstaat draagvlak en eigenaarschap bij een brede groep betrokkenen’ en worden de oplossingen in de breedte ondersteunt.

Samenstelling

Het waterschap Vallei en Veluwe beschrijft dat de mondiale gevolgen van klimaatverandering ook hen raken. Dat maakt voor ‘hen de opgave onzeker’. De energietransitie biedt een oplossing voor het beheersen van die gevolgen. Daarom maken zij een langetermijnstrategie en kiezen zij een beleidsrichting.

Voor de Provincie Utrecht levert de energietransitie, als ‘grote maatschappelijke opgave’, toeristen en 15.000 nieuwe banen op. Die economische kansen wil men niet mislopen. Daarom wordt jaarlijks de voortgang van de energietransitie in de gaten gehouden en gaan ze een strategie met inwoners, ondernemers en andere betrokkenen opzetten om hen te informeren en te inspireren.

De gemeente Ede, ‘in de groene long van Nederland’, ziet dat hun unieke landschappen en prachtige natuur onder druk staan door klimaatverandering. ‘Duurzaamheid, in de brede zin van het woord, vormt dan ook

de rode draad in het bestuursakkoord' en vormt 'het uitgangspunt voor hun handelen'. Niet voor niets 'worden alle zeilen bijgezet om samen met inwoners en bedrijven de natuur te versterken' en 'zetten ze vol in op het versnellen van de energietransitie'. Alleen zo kan de 'gemeente in 2050, op basis van een duurzaam financieel perspectief, energieneutraal zijn'.

Voor de gemeente Rhenen is 'de energietransitie nodig' door het 'wegvallen van fossiele brandstoffen'. 'Waar mogelijk wordt er samen gewerkt in regionaal verband' en sluiten ze aan bij die de maatregelen en aanpak. De energietransitie is tenslotte een 'zaak van de lange adem'.

De gemeente Renswoude wil een 'enorme slag slaan op het gebied van de energietransitie'. Ze willen 'behoren tot de meest ambitieuze gemeenten op het gebied van duurzaamheid'. Daarvoor is een 'balans tussen economische, sociale en ecologische belangen noodzakelijk'. De ambities zijn gericht op internationale doelstellingen (Sustainable Development Goals), het actief zoeken naar mogelijkheden en middelen, wordt er beleid opgesteld om de doelstellingen in te passen rekening houdend met de verschillende belangen in de gemeente. Dat laatste is van belang 'omdat duurzame vormen van energieopwekking ruimte vragen en overlast veroorzaken', iets wat natuurlijk 'nooit de bedoeling is'.

4.7. Regio Arnhem Nijmegen

Vraagstukken

De regio beschrijft de energietransitie als ‘geen gemakkelijke opgave voor ons allemaal’. Dit vertrekpunt wordt aangevuld met de schaarste van fossiele brandstoffen en een focus op de gevolgen van klimaatverandering op de veiligheid en gezondheid.

- De regionale energietransitie vraagt om een breed gedeeld beeld en onderling begrip van de omvang als van de urgentie van de opgave. Het vraagt om afstemming van doelstellingen en belangen. Het gedeelde beeld maakt samenwerking, tussen de deelnemende overheden en partijen in de samenleving, mogelijk. Samen met zorgvuldigheid en transparantie van het proces, levert de RES een bijdrage aan de maatschappelijke acceptatie, gevoel van eigenaarschap en aan de versnelling van de energietransitie.
- Hoe het regionale proces moet resulteren in keuzes die op lokaal niveau hun uitwerking krijgen?
- Hoe de strategie van de RES moet worden afgestemd op die van aangrenzende RES-regio's, met name daar waar het voor de hand ligt, omwille van de ruimtelijke en/of economische samenhang?

Handelingsrepertoire

Voor de regio vormt de RES een:

- ‘Instrument om in gezamenlijkheid (tussen overheden en maatschappelijke organisaties) te komen tot keuzes voor energietransitie;
- Product waarin de strategie staat beschreven, met een horizon van 2030 en met doorkijk naar 2050, die de regio hanteert om lokale/regionale energiedoelstellingen te bepalen en te behalen;
- Plan van, voor en door de regio dat focust op de regionale kansen, lokale afwegingen over hoe de energietransitie ruimtelijk en maatschappelijk wordt ingepast;
- Integrale benadering die de verbinding legt met andere maatschappelijke opgaven, en streeft naar een optimale balans tussen de unieke ruimtelijke kwaliteit van de regio, maatschappelijke acceptatie en maatschappelijke kostenefficiency van de energietransitie;
- Reis die ondernomen kan worden of een traject dat van A naar D gevolgd kan worden’.

Samenstelling

Waterschap Rivierenland ‘begint niet morgen, maar vandaag met de uitdagingen van klimaatverandering, een duurzame energievoorziening en energieneutraliteit in 2030’. Hierbij (h)erkent het waterschap dat deze ambitie afhankelijk is van externe factoren die kenmerkend zijn voor het transitieproces waar het in zit en dat deze effect hebben op de route waarmee het haar doelstellingen gaat behalen.

De provincie Gelderland richt zich op de energietransitie met ‘een stevige aanpak en ambitie die verder gaat dan de landelijke doelstelling en om voor burgers zichtbare stappen te zetten’. Dat is nodig omdat de ‘opgave voor de energietransitie fors is’. De samenwerking wordt gezocht om haar provinciale doelen te bereiken en om maatschappelijke draagvlak te creëren. Het pakt in de uitvoering van de energietransitie en regionale samenwerking ‘een regisserende en faciliterende rol’. Ze stellen ‘de werkwijze, wat betreft de versnelling van de energietransitie’ ter discussie door het ‘ontbreken van een toegesneden bestuurlijk, financieel en juridisch kader’. Daarom stelt het een andere/ Gelderse manier van regionale samenwerking voor. Hierin trekken de provincie en regio de planning en doelrealisatie, voert de provincie de regie en geven de gemeenten invulling aan de regionale opgaven.

De gemeente Arnhem ‘maakt werk van de energietransitie om koploper te worden op het gebied van duurzaamheid’. Die ambitie komt voort uit het stopzetten van de gaswinning in Groningen. De gemeente start ‘nu met handelen’ om zo een ‘grote stap voortuit te zetten en wordt er voldaan aan het in beweging zetten van de noodzakelijke verduurzaming’. De plannen die nodig zijn, worden gemaakt met de inwoners en moeten waarborgen dat alle inkomensgroepen kunnen meedoen. Met deze insteek ‘zorgt de gemeente voor een impuls aan de samenwerking met buurgemeenten en de provincie’. De regionale samenwerking wordt niet beschreven.

De gemeente Wijchen schrijft ‘geen eiland’ te zijn en ‘door het opraken van fossiele brandstoffen duurzamer moeten worden’. Ze hebben ‘stevige ambities om in 2040 onafhankelijk te zijn van fossiele brandstoffen’. Dat brengt ‘een aanzienlijke opgave met zich mee en vraagt om een slimme inzet’. Dit wordt gerealiseerd door ‘de ontwikkelingen in de samenleving en bij andere overheden’ mee te nemen.

De gemeente Heumen werken aan duurzame energieopwekking (energietransitie komt niet voor in de tekst) om een leefbare wereld achter te laten voor toekomstige generaties. Gezien ‘de grote opgave die dit met zich meebrengt’ en de ‘onontkoombaarheid van provinciaal beleid’, worden er meerdere windmolens geplaatst. Bij de plaatsing wordt gelet op de planologische toetsing, maatschappelijk draagvlak en de ruimtelijke inpassing.

Hoofdstuk 5. Analyse

In dit hoofdstuk maak ik een vergelijking, op basis van de regionale narratieven (bevindingen), tussen de theoretisch beschreven transitie en de regionale energietransities. Dat doe ik aan de hand van de wetenschappelijke inzichten uit het theoretisch kader. Vervolgens kom ik tot de beschrijving van de regionale energietransitiedynamiek. Op deze manier beantwoord ik de deelvraag: *‘Wat zijn de regionale narratieven en wat is de energietransitiedynamiek in het gezamenlijke vormgeven van die transitie?’* Daarom belicht ik de zeven casussen, aan de hand van de drie leidende vragen van de dramaturgische methode:

1. Wat is er aan de hand?
2. Wat is het handelingsrepertoire?
3. In welke samenstelling handelt de regio?

5.1. Regionale narratieven

Wat is er aan de hand?

Alle zeven regio's zien de wereld om hen heen veranderen en vertellen daarover ongeveer hetzelfde narratief. Zo openen de teksten met woorden als 'fors', 'onontkoombaar', 'mondiaal' of 'de meeste urgente van onze tijd', om de urgentie en noodzaak voor de regionale energietransitie te beschrijven. De energietransitie biedt voor hen een uitkomst voor:

- Het beheersen van de gevolgen van klimaatverandering;
- Het stopzetten van de gaswinning in Groningen;
- De drang tot onafhankelijkheid; en
- Voor het doorgeven van welvaart & leefomgeving.

De energietransitie wordt belicht als een opdracht die is toebedeeld vanuit het Rijk. Daarin kiezen de regio's voor de route van consensus, land- en maatschappelijk draagvlak en het verzilveren van economische kansen. In sommige regio's is de RES 'aanvullend', sluit het aan op 'de beweging die er al is' of wordt het aangegrepen als een oproep tot 'solidariteit in het verdelen van de lusten en lasten van de landelijke opgave'. In elk geval leidt die opdracht tot de zoektocht naar: 'een evenwicht tussen het eigene en het behalen van wat er wordt gevraagd'. Maar het behouden van het eigene staat boven dat wat er gevraagd wordt.

Zo zet men in op een energietransitie die voor iedereen realistisch, betaalbaar, efficiënt en overzichtelijk is. Daarmee kan de landelijke opgave worden afgepeld tot het niveau dat past bij de regionale kenmerken en blijven de keuzes in eigen regie. De regio's maken gebruik van de vrijheid die ze van het Rijk hebben gekregen, maar vallen snel terug op het samenwerkingsverband waarin men elkaar al kiest. Niet voor niets kiezen twee regio's (Noord-Holland Noord en Zuid-Limburg) voor een sub-regionale aanpak, of krijgen de gemeenten in Rotterdam-Den Haag de ruimte om hun eigen keuze te maken in wat regionaal wel en niet wordt behandeld. De structuur bestaat dan al en voorkomt dat er kostbare tijd gestoken moet worden in kennismaking. Voor de regio's wel zo handig met een strakke RES-planning. De gevestigde belangen, bekende posities en (negatieve) historie neemt men mee. Maar het kan ook een barrière vormen voor de transitie, zoals blijkt uit de theorie. Een transitie is tenslotte een herverdelingsvraagstuk van belangen en posities.

De belangen worden veelvuldig genoemd in de regionale narratieven. Ze vertellen dat er met ‘iedereen’ rekening gehouden moet worden, want zonder draagvlak van de markt en samenleving gaat het de overheden niet lukken. Het vormt het belangrijkste uitgangspunt: dat de energietransitie maatschappelijk geaccepteerd moet zijn. Daarom worden landbouworganisaties, agrariërs, natuurorganisaties, burgerinitiatieven en bedrijven met innovatieve ideeën betrokken. In het regionale narratief behouden al deze betrokken partijen hun posities en belangen óf worden deze zelfs versterkt. Zo vertelt Fryslân dat ‘de energietransitie en alle andere ambities die daarvan in het verlengde liggen, betrokkenheid van de landbouw vereisen’. Ook de sub-regionale aanpak valt hieronder omdat er is gekozen voor een bestaand samenwerkingsverband met beklonken posities en uitgesproken belangen.

Uit de visies van de regio’s en decentrale overheden blijkt niet dat men nadenkt over de herverdeling van belangen. Exemplarisch zijn de woorden van de gemeente Rotterdam: ‘een échte verandering realiseren we alleen door tegelijk te werken aan een gezamenlijke aanpak, waarin alle belanghebbenden een rol spelen’. ‘Iedereen’ moet mee in de transitie en na afloop zijn dat nog steeds dezelfde, wel zo overzichtelijk.

Dit strookt niet met de theoretische beschrijving een transitie. In de literatuur staat beschreven dat een transitie een herverdelingsvraagstuk is. Een herverdeling van belangen met winnaars en verliezers tot gevolg. Door middel van transitie management moeten (politieke) keuzes worden gemaakt in het kiezen wie zijn belangen wel en wie zijn belangen niet terugziet tijdens en na afloop van de transitie (Loorbach, 2014; Rotmans 2002). Deze keuzes moeten gemaakt worden omdat belanghebbenden, wanneer hun belang in het geding komt, deze niet ‘zomaar’ afgeven (Van Damme & Pattyn, 2015). Maar in de regionale narratieven zet men in op een transitie die leidt tot de minste, of het liefste helemaal geen, weerstand. Volgens de theorie is dat onmogelijk (Loorbach, 2014; Rotmans 2002). Het leidt tot een bevestiging van de remmende werking die uit gaat van gevestigde belangen en huidig beleid.

In de regionale narratieven gaat men met de energietransitie aan de slag, vanuit de overtuiging dat het hun taak is om bij te dragen aan een van de grootste maatschappelijke opgaven, aan de beweging of gewoon ‘omdat het moet’. Voor de ene zijn het de economische motieven die lonken en voor ander om de gevolgen van klimaatverandering te beheersen. Dit leidt volgens de theorie steevast tot discussie en onzekerheid tussen alle betrokkenen (Beek, 2019). Maar in het regionale narratief lijkt het alsof dat niet het geval is en alsof er al een gezamenlijk en gedeeld beeld is dat de verschillende partijen helderheid biedt (Hajer, 2005). Theoretisch gezien zou de invloed van onzekerheid meer aanwezig zijn dan dat nu in het regionale narratief naar voren komt. Wederom blijkt dat de regio geen (politieke) keuzes wil maken in de herverdeling van belangen.

Ondanks een verschil met de theorie, lukt het de decentrale overheden en de regio’s om de energietransitie op gang te brengen. Edoch gaat het nog te traag met de realisatie energietransitie om de doelen van het Klimaatakkoord van Parijs te behalen (Roelfsema e.a., 2020).

Wat is het handelingsrepertoire?

In de regionale narratieven bepalen de decentrale overheden het tempo van de transitie. Zij zijn de regisseurs van de regionale energietransitie. Zij hebben verschillende ambities die ze nastreven in de vorm van klimatologische neutraliteit, en willen dat allemaal binnen verschillende tijdsperiodes realiseren. De één is het al 2025 en de ander in 2050. Hierdoor zijn de overheden te verdelen over twee categorieën.

De eerste categorie bevat de decentrale overheden die hun ambities realiseren door in te zetten op softe onderdelen van beleid en een verandering om zo in te zetten op draagvlak. Dat doen ze door het goede voorbeeld te geven en zo met een goede communicatie een ‘duurzame relatie te kweken’, andere ‘te inspireren, mee te nemen, onderzoek doen en educatieve programma’s op te zetten. De ‘hardere’ maatregelen mogen landbouwgrond, recreatie en natuur niet in de weg staan. Daarentegen moeten de maatregelen ruimte bieden, of een rode loper uitrollen voor vernieuwende ideeën zoals ondernemer-panels en technische innovaties zoals ‘elektrische lantaarnpalen’ Zo leveren ze ‘een betekenisvolle bijdrage aan de energietransitie’. Deze categorie zit beduidend voller dan de ander: 2 van de 12 provinciën en waterschappen behoren hiertoe. De gemeenten zijn verdeeld over 13 tot de eerste en 12 tot de tweede categorie.

De tweede categorie zet net zo goed in op de softe kant, maar komt daarnaast met concrete voorstellen om de transitie te realiseren. Daarin gaat het erover dat de desbetreffende overheid begint met structurele voorstellen die noodzakelijk zijn voor de energietransitie en het realiseren van de energietransitie. Op welke termijn dat moet gebeuren zegt in zekere zin niets, want volgens Rotmans (2017) heeft een transitie de tijd nodig om zich te ontfouwen. Maar het verklaart wel de houding van die afzonderlijke overheid: het wacht nog met het op gang brengen en aanvonken van de transitie. In deze categorie zijn ze gestart met onomkeerbare besluiten en activiteiten die daaraan bijdragen en lopen ze voor op de eerste categorie want die beginnen pas na 2030 met het nemen van die besluiten. Het vinden van de balans tussen de overheden die sneller gaan en zij die tot 2030 willen wachten voordat zij onomkeerbare keuzes maken, brengt mij bij een tweede vergelijking.

Terwijl de klimaatwetenschap schreeuwt om actie (IPCC, 2019) en de transitieliteratuur concludeert dat burgers en bedrijven al bezig zijn met de energietransitie (Beek, 2019; Rotmans, 2017), lijken decentrale overheden de urgentie nog niet te voelen. Alle overheden vertellen dat ze ‘direct’, nu en ‘niet morgen maar vandaag beginnen’, maar iets anders lijkt het geval. Want in het regionale narratief willen de decentrale overheden aan de energietransitie beginnen wanneer ‘iedereen’ daar klaar voor is. Zo kunnen ze als ‘geheel’, in ‘gezamenlijkheid’ en tegelijkertijd aan de opgave werken. Maar door het verschil in tempo binnen de regio: de ene overheid is al ‘klaar’ als de ander gaat beginnen, groeit de kans dat het tempo van de ‘traagste’ wordt aangehouden als tempo voor de gehele regio. Dat komt omdat in het regionale narratief staat beschreven dat de regio in gezamenlijkheid, met ‘iedereen’ en als ‘geheel’ de energietransitie gaat realiseren. Zo lang dat zo is, en dit geldt voor alle regio’s, lijkt de actie toch te worden uitgesteld. Zoals uit de x-curve (figuur 1) van Loorbach (2014) blijkt: dat het ‘nieuwe’ op gang gebracht en aangezwengeld moet worden. Niet wanneer ‘iedereen’ er klaar voor is, maar wanneer het nieuwe ontstaat. Dit levert voor een overheid en zo ook in de regio, al helemaal wanneer zij er zelf nog niet klaar voor is, een voor transitie management kenmerkend spanningsveld op. In het spanningsveld neigt de regio toch meer te leunen op het behouden van het gevestigde, ondanks de vertelde urgentie, dan dat de noodzaak tot verandering wordt omgezet in handelen. Maar zoals in de theorie is aangegeven, kan het zo zijn dat ondanks dat men elkaar niet altijd volledig hoeft te begrijpen om tot een zinvolle interventie kunnen komen (Hajer, 2004). Dat lijkt hier tussen het regio’s en de decentrale overheden het geval, want de plannen worden opgesteld en de

energietransitie is, sinds decentrale overheden verantwoordelijk zijn, op gang gebracht: een waardevolle en cruciale eerste stap voor een transitie.

De vertelde regionale narratieven komen in grote mate overeen als het gaat om de handelingen die ten behoeve van de regionale energietransitie zijn opgesteld. Zo wordt ingezet op een maat- en landschappelijk gedragen strategie om zo om te gaan met de energietransitie en de ‘vraagstukken die daarmee gepaard gaan’. Het bestaande decentrale beleid moet deze strategie mogelijk maken. ‘Het beleid is niet voor niks ooit aangenomen’ en staat ‘niet ter discussie’. Op deze manier wordt de energietransitie gepresenteerd als een vraagstuk dat te beheersen en controleren is. Een proces waarvan men nu al weet wat er moet gebeuren om op termijn en stapsgewijs uit te voeren, maar dat pas in gaat wanneer het land- en maatschappelijk draagvlak aanwezig is. In dat opzicht lijkt er wel sprake van een collectieve visie op de transitie en de richting ervan, een goed voorteken voor het succes van de energietransitie volgens Hajer & Porter (2005). Maar het proces dat regionaal wordt geschetst is theoretisch gezien geen transitie, want de onzekerheid en complexiteit rondom de energietransitie komt niet naar voren. Ook gaat men voorbij aan de magere invloed van beleid en transitie management op transities. Volgens de wetenschap zou dus juist het tegenovergestelde moeten gebeuren (Loorbach, 2014) in die strategie en met het huidige beleid. Maar in beleid is het niet gebruikelijk om de onzekerheid te tonen. Het is eerder zo dat vraagstukken met grote onzekerheid worden geëlimineerd tot vraagstukjes van behapbaar formaat: de landelijke energietransitie is niet zomaar opgedeeld in dertig energietransitietjes.

In de strategie zou men moeten leren om systematisch rekening te houden met onzekerheden. Niet voor niks roepen Saltelli et al. (2020) op tot *docta ignorantia* in beleid: de aangeleerde onwetendheid. Want het is juist de kracht om de complexiteit en onzekerheid te omarmen. Want alleen met een nieuwe vorm van sturing en beleid is een radicale en structurele verandering door te voeren (Loorbach, 2014; Saltelli e.a., 2020). Doen alsof is die onzekerheden er niet zijn en de aanpak al bekend is, wat de term transitie management mogelijk impliceert, valt daar volgens de literatuur niet binnen (Brugge e.a., 2005; Rotmans, 2006).

Het huidige beleid kan volgens de literatuur juist een barrière vormen voor de transitie en om deze aan te zwengelen. Loorbach (2014) beschrijft niet voor niets dat bestaand beleid juist ter discussie moet staan en tegen het (transitie)licht worden gehouden. Een observatie waardoor het inzicht van Loorbach (2014) over het spanningsveld waarbinnen overheden zich tijdens een transitie in bevinden, is wederom bevestigd.

In welke samenstelling handelt de regio?

De regionale energietransitie is volgens het Klimaatakkoord een proces dat wordt gekenmerkt door een samenwerkingsarrangement van decentrale overheden waarin zij als gelijkwaardige partners optreden. Uit mijn gegevens blijkt dat de decentrale overheden moeite hebben om deze de nieuwe verhoudingen ten opzichte van elkaar te vinden. Het RES-proces volgt een strakke planning, waardoor de overheden nauwelijks de tijd krijgen om te wennen aan hun rol en nieuwe onderlinge verhoudingen.

Volgens Hajer & Poorter (2005) is het wennen en de tijd krijgen van groot belang is in transities. In dit tijd kunnen de overheden hun oude ‘transitiescripten’ herschrijven aan de hand van het nieuwe regionale transitie-script. Wanneer het herschrijven is voltooid, komen de overheden met elkaar op één lijn en kunnen ze gezamenlijk hetzelfde nieuwe ‘transitiescript’ uitdragen. Want hierin wordt de nieuwe samenstelling, onderlinge interactie en handelingen beschreven aan de hand van de nieuwe visie op het realiseren van de regionale energietransitie.

Uit mijn gegevens over de nieuwe samenstelling en onderlinge interactie komt naar voren dat in de RES-regio bestaat uit een aantal losse groepen. In sommige gevallen werkten gemeenten al samen aan de energietransitie en in andere gevallen zijn ze samen gaan werken omdat de onderlinge uitdagingen redelijk overeenkomen. Kortom, ze hadden elkaar al gevonden of hebben elkaar snel gevonden rondom hun opgaven in de energietransitie. Daarentegen hebben de provincies moeite met het gedrag dat van hen wordt verwacht bij hun nieuwe rol: die van gelijkwaardige partner in plaats van sturend op afstand en als regisseur met het overzicht. In veel gevallen krijgen de provincies in de Startnotities deze traditionele rol toebedeeld en staat niet het partnerschap voorop. Ook het waterschap moet wennen aan hun nieuwe rol. Het wordt van hen verwacht dat ze zich ‘opeens’ moet mengen in de samenwerking en op de voorgrond moet treden. Dat is niet de rol die ze gewend zijn, mogelijk is dat ook de verklaring voor de onduidelijkheid die aanwezig is over de wat de rol van de waterschappen precies is.

Op deze manier is het niet de verhouding geworden zoals die vooraf werd beschreven, namelijk gelijkwaardig partnerschap. Maar in de praktijk gaan de gemeenten het met elkaar doen en wanneer ze er niet uitkomen, wordt de hulp van de provincie ingeroepen. Het waterschap krijgt de ruimte om uit te zoeken hoe ze een bijdrage gaan leveren aan de regionale energietransitie en het bijbehorende proces. De provincie en het waterschap behouden daarmee de positie en houding zoals ze die al lang hebben: zij vormen de hogere overheden met afstand tot de uitvoering.

Concluderend

De regionale ‘energietransitie’ narratieven lijken in grote mate op elkaar, maar verschillen in de marges. Kortom, de zeven regio’s vertellen hetzelfde narratief, waarvan de verschillen en marges worden bepaald door de decentrale narratieven.

De decentrale overheden zijn te verdelen in twee soorten: zij die met grote ambities en veel energie gestart zijn met het aanzwengelen van de energietransitie en zij die daar nog mee wachten omdat het nog niet urgent genoeg is en minder druk ervaren. Daarmee vormen de decentrale narratieven als het ware de boven- en onderdruk van het regionale narratief. Het is de druk die medici gebruiken voor het meten van de hartslag. De ‘onderdruk’ is te meten in rust en ontspanning en de bovendruk tijdens (intensieve) beweging. In het geval van de energietransitie bedoel ik met de bovendruk de overheden die daadwerkelijk bijdragen aan het aanzwengelen en het realiseren van de energietransitie. De onderdruk wordt gevormd door de overheden die zich richten op een technologische optimalisatie van de huidige energieketen en de transitie willen beheersen en controleren.

De onderdruk bestaat uit weerstand voor verandering en opgelegde inspanningen, met een terughoudende en afwachtende houding. ‘Het moet’ vanwege beleid, van ‘Den Haag’ of ‘moet dat ook nog’ zijn de zinsdelen die dit kenbaar maken. Zij ervaren nog de tijd om onderzoek te doen, geen onomkeerbare keuzes te maken tot 2030 en alleen richtinggevend keuzes te maken. Een energietransitie met behoud van natuur, economie en recreatie staat voorop. Deze overheden ervaren een lage druk om ‘nu’ te handelen en dit wordt regelmatig verwoord in het regionale narratief. Het regionale verhaal ligt dichterbij de narratieven van de onderdruk. Dit is te verklaren doordat deze narratieven, net als de regionale, ‘iedereen’ willen mee nemen in de transitie en daardoor behoudend willen zijn én blijven. Het lijkt in dat opzicht veel op het narratief dat de rijksoverheid vertelt.

Het tegenovergestelde is zichtbaar bij de decentrale bovendruk, de actieve decentrale overheden. Zij maken zich zorgen om het klimaat door de gevolgen van klimaatverandering en staan voor schone lucht en de toekomst van hun kinderen. Daarom probeert men, waar het kan, de transitie aan te zwengelen i.p.v. af te vinken.

5.2. Regionale energietransitiedynamiek

Op basis van de transitie-indicatoren en de bevindingen valt het type (regionale) transitiedynamiek te beschrijven.

TRANSITIE-INDICATOREN	VERGELIJKING TUSSEN THEORIE EN HET REGIONALE NARRATIEF
TRANSITIEDYNAMIEK (GEELS & SCHOT, 2007):	<p><i>Wat is de mate van aanwezige 'reuring' of beweging op het gebied van de energietransitie: hoog – midden – laag.</i></p> <p>In het regionale narratief is de dynamiek tussen laag en midden. Enerzijds is het proces transparant en heeft iedereen de mogelijkheid tot inspraak. Maar de inspraak is voornamelijk voor de partijen die al voor andere vraagstukken aan tafel zitten. Daarmee blijft de oude manier van samenwerking en interactie bestaan en blijven de belangen en posities beklonken. Enkele voorbeelden zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Fryslân behoudt het decentrale beleid omdat het 'niet voor niks is afgestemd' om zo een 'goed evenwicht te vinden tussen het Friese eigene, zoals is beklonken in de huidige beleidskaders, en dat wat er van hun gevraagd wordt.' - Zuid-Limburg kiest voor een sub-regionale aanpak omdat één van de regio's al zijn eigen aanpak had en 'de energietransitie al gebeurt'. Deze sub-regio's zijn gevormd op basis van een bestaand samenwerkingsverband, waardoor eerdere er- en aanvaringen ook bij dit onderwerp van invloed hebben op de samenwerking. - Ondanks dat N-M-Limburg er 'blanco' in gaat, is voor 'winst- en verliesdenken' geen plek: met alleen maar winnaars de energietransitie door. - Voor Rotterdam-Den Haag is de RES een aanvulling en ondersteuning voor de al bestaande lokale aanpakken, samenwerkingsverbanden en gremia. - Foodvalley erkent dan wel de verschillende belangen en beelden, maar gaat wel opzoek naar consensus en gezamenlijke vaststelling, want iedereen moet mee. Hoe voor- en tegenstanders dat gaan vinden, blijft een vraag. <p>Op basis van dit soort uitspraken zie ik voornamelijk de angst voor beweging en verandering. De onzekerheid in het proces en van de energietransitie moet zo veel mogelijk worden vermeden.</p>
TIJDSHORIZON (FABER E.A., 2016):	<p><i>Acteren moet volgens de wetenschap 'nu'. Vraagt de transitie om onmiddellijke transitie management, is er nog even de tijd of is de transitie nog heel ver weg.</i></p>

	<p>In het regionale narratief lijkt men over de energietransitie te spreken op basis van het spreekwoord ‘haastige spoed is zelden goed’. Daarmee is er nog tijd om te wachten met het aanvonken van de transitie. Volgens het narratief is er ‘nog (even) de tijd’ om te onderzoeken wat de gevolgen precies zijn, visies te vormen, kennispunten op te zetten en geen onomkeerbare besluiten te nemen.</p>
<p>TRANSITIEMANAGEMENT (BERGH & BRUINSMA, 2008; LOORBACH & ROTMANS, 2012):</p>	<p><i>Het theoretisch transitie management zet in op het aanzwengelen van de verandering en omarmen van de onzekerheid.</i></p> <p>Maar het huidige transitiebeleid dat de regio’s uitdragen zet in op het afvinken van de ambities en vormt een realistische, maatschappelijk gedragen en betaalbare transitie het doel.</p>
<p>SAMENWERKING EN ONDERLINGE VERHOUDINGEN (HAJER & POORTER, 2005):</p>	<p><i>Waar de regionale energietransities vragen om een vorm van samenwerking die lijkt op een ‘forever together’ structuur, omdat er vanuit gezamenlijkheid en gelijkwaardigheid een collectieve visie en nieuw transitiescript geformuleerd moet worden.</i></p> <p>In het narratief wordt de regionale samenwerking vanuit een ‘living apart together’ aanpak opgezet. Op losse onderdelen van de transitie wordt in verschillende samenstellingen samengewerkt en na afloop gaat men weer uit elkaar gaat. Men heeft niet de tijd gehad om hun oude transitiescript te herschrijven, dan blijven de decentrale overheden terugvallen op de verhoudingen die al sinds het Huis van Thorbecke zijn beslecht.</p>
<p>TRANSITIE SCRIPT (HAJER & POORTER, 2005):</p>	<p><i>Is de visie, het narratief, een collectieve visie en wordt die omarmt door hen die het uitdragen?</i></p> <p>De regionale narratieven die uit de uitgangspuntennotities valt op te maken, komt dermate overeen dat de RES-regio’s één zelfde narratief vertellen. In zekere zin is het dus een collectieve visie op de energietransitie. Hierbij geldt wederom dat de decentrale overheden die sneller (radicaal) willen veranderen en ander narratief vertellen. Een mogelijke verklaring kan zijn dat de oude transitiescripten nog niet zijn geschreven op de regionale aanpak. De coalitieakkoorden zijn geschreven voordat het NP RES in het leven werd geroepen. Daarom kan het zo zijn dat er door de decentrale overheden nog verschillende narratieven worden verteld.</p>

Op basis van bovenstaande indicatoren valt te beoordelen op welke van de drie typen transitie het regionale narratief in zet (Geels & Schot, 2007):

1. *Transformation* (transformatie): grote maatschappelijke structurele en radicale herstructurering van economie, energie en ecologie op een duurzame manier en de energietransitie als onderdeel daarvan;
2. *Technological substitution* (technologische vervanging): een technologische vervanging van de energieketen fossiel naar hernieuwbaar;
3. *Reconfiguration* (herontwerp): overname van lokale en kleine oplossingen voor lokale problemen zorgen voor een (tijdelijk) herontwerp of aanpassing van het systeem, maar de rest blijft zoals het is.

Mijn oordeel is dat in het regionale narratief, op basis van alle onderzochte regio's en de indicatoren, een herontwerp van de energieketen het doel is en geen transitie zoals de theorie die beschrijft. Dat zou te veel onrust, onzekerheid en complexiteit met zich meebrengen.

Hoofdstuk 6. Conclusie

In hoofdstuk beantwoord ik eerst de centrale onderzoeksvraag. Vervolgens belicht ik de tekortkomingen die dit onderzoek kent en formuleer ik aanbevelingen voor vervolgonderzoek en beleid.

De onderzoeksvraag die in het onderzoek centraal staat is:

‘Welke narratieven hanteren RES-en en afzonderlijke decentrale overheden in het vormgeven van de regionale energietransitie?’

Op individueel niveau hanteren decentrale overheden twee narratieven:

1. Het narratief van de afzonderlijke behoudende en conservatieve decentrale overheden in de energietransitie: vertellen het narratief met het gevoel dat het ‘te hard’ en ‘te snel’ gaat en nemen nog geen onomkeerbare besluiten. Zij hebben wel ambities geformuleerd, maar richten zich op het optimaliseren en geleidelijk veranderen. Daarmee zetten ze in op een gerealiseerde energietransitie in 2050. In hun bestuurlijke teksten staan bijvoorbeeld: geen (mega)windmolens in deze periode, geen zonnepanelen op landbouwgrond, tijd voor onderzoek, de landbouw/ natuur/ recreatie en betrokkenheid van samenleving zijn leidend voor het proces en richten zij op de communicatie en inspiratie rondom de energietransitie. Zij vormen de onderdruk van de energietransitie. In deze categorie zitten vijf van de zeven provinciën, zeven van de zeven waterschappen en 13 gemeenten.
2. Het narratief van de afzonderlijke transformatieve en progressieve decentrale overheden: vertelt dat ze werken aan de energietransitie vanuit een intrinsieke motivatie en hebben hoge ambities in het streven naar een vorm van klimatologische neutraliteit. Zij handelen vanuit de noodzaak en urgentie die zij voelen. In het beleid staan concrete acties en doelen. De keuzes worden gemaakt moeten niet alleen de energietransitie realiseren, maar vormt het een van de transities die er worden aangegrepen. De energietransitie kan een vliegwiel of aanzet zijn voor het realiseren van andere grote doelen, zoals stadsvernieuwing of participatie. Vanuit deze integrale blik, waarin de economische kansen die de energietransitie biedt verzilverd moeten worden, gaat men voor een transformatie en het creëren van ruimte. Regelmatig zijn theoretische inzichten van het transitiedenken geïncorporeerd: successen op korte termijn, aanzwengelen, beïnvloeden en houden ze hun eigen beleid tegen het licht om te voorkomen dat ze zelf de barrière vormen in het realiseren van de energietransitie. De progressieve overheden vormen met hun narratief de bovendruk van de energietransitie en bestaan uit twee provinciën, geen waterschappen en 12 gemeenten.

Wanneer de decentrale overheden als collectief optreden in de regio vertellen ze een derde, losstaand narratief:

3. Het regionale narratief zet in op een energietransitie die lineair en geleidelijk verloopt. In transitietermen blijft het bij optimaliseren en een herontwerp van de energieketen. Met kleine aanpassingen tracht de regio een energietransitie, zoals de theorie die beschrijft met een maatschappelijke transformatie tot gevolg, uit te stellen. Dit wordt teruggezien in alle bestuurlijke teksten van de regio’s. Het gaat om een transitie op basis van de consensus, economische kansen die benut moeten worden en van de minste (maat- en landschappelijk) weerstand. ‘Haastige spoed is zelden goed’, lijkt men te denken. Verder houdt de regio rekening met ‘iedereen’, dat betekent dat al snel tempo van de ‘traagste’ wordt aangehouden.

Pas wanneer 'iedereen' klaar is, zet de regio de transitie in beweging. Het herverdelen van belangen komt in het verhaal niet voor. Op deze manier bestaat het risico dat de RES een rem vormt voor de decentrale overheden die sneller willen.

De boven- en onderdruk bepalen daarmee de marge en snelheid waarbinnen de energietransitie wordt gerealiseerd. In de regio wordt een poging gedaan om de energie van bovendruk te gebruiken als drijvende kracht in deze realisatie en de onderstroom om de betaalbaarheid en het realisme niet uit het oog te verliezen.

6.1. Discussie

In dit onderzoek heb ik er alles aan gedaan om de hoofdonderzoeksvraag op een valide en betrouwbaar manier te beantwoorden. Toch kent een onderzoek altijd een aantal beperkingen en dit onderzoek dus ook. Dat is inherent aan het doen van onderzoek en het kiezen voor een bepaalde methode. De beperkingen van dit onderzoek licht ik kort toe.

Ten eerste is dit onderzoek een meervoudige casusstudie in zeven van de dertig RES-regio's van Nederland. Omdat de overige regio's met andere vraagstukken te maken hebben en een andere context hebben, is het lastig om de resultaten te generaliseren. De resultaten uit dit onderzoek zijn dus niet in hun geheel op elk andere regio van toepassing. Desalniettemin is het wel mogelijk om vergelijkingen te maken, omdat de maatschappelijke en bestuurlijke context van de regio's grotendeels vergelijkbaar zijn.

Ten tweede heb ik geen interviews in de onderzochte regio's afgenomen met regiotrekkers, wethouders en andere beleidsmakers om mijn conclusie nog meer te kunnen onderbouwen. Deze keuze heeft invloed op de betrouwbaarheid van de resultaten omdat ik geen brontriangulatie heb toegepast. Met interviews had ik mogelijk nog beter de narratieven van de verschillende regio's kunnen belichten. Om toch de betrouwbaarheid van dit onderzoek te waarborgen, is een uitgebreide documentenanalyse uitgevoerd op basis van openbare bestuurlijke teksten. Hierdoor is een gevarieerd beeld ontstaan van de verschillende narratieven en is de betrouwbaarheid (ondanks het ontbreken van interviews als additionele bron) van de resultaten gewaarborgd.

Ten derde kan er een mogelijke bias aanwezig zijn door de selectie van de casussen. Deze selectie komt voort uit het NSOB-onderzoek waar ik bij betrokken was. Voor het NSOB-onderzoek heeft het NP RES-bestuur zeven regio's aangedragen en heb ik ook gebruikt voor dit onderzoek. Daardoor is het mogelijk dat een bepaald type regio oververtegenwoordigd is.

Als laatste is de kritiek op een interpretatieve-inhoudsanalyse wijdverspreid. Het gaat volgens de critici om een te subjectieve onderzoeksmethodiek. Door de geanalyseerde teksten toe te voegen, ben ik transparant in mijn interpretatie van de coalitieakkoorden en uitgangspuntennotities.

6.2. Wetenschappelijke- en praktische aanbevelingen

Zoals elk onderzoek roepen de resultaten en tekortkomingen van het huidige onderzoek nieuwe vragen op. Daarom volgen in deze paragraaf enige suggesties voor vervolgonderzoek en sluit ik af met praktische aanbevelingen voor beleid.

Wetenschappelijk:

Mijn onderzoek biedt twee suggesties voor toekomstig onderzoek:

Ten eerste moeten meer regio's worden bestudeerd waarin de decentrale overheden om gaan met de energietransitie of een ander vergelijkbare opgave met een vergelijkbare regionale aanpak. Bij dat onderzoek kunnen de bevindingen van deze studie gebruikt worden als ondersteuning of juist worden bijgesteld. Wanneer vergelijkbare resultaten worden gevonden in de energietransitie of op verschillende beleidsterreinen, kunnen er stevigere conclusies worden getrokken over het effect van narratieven op het verloop van regionale samenwerking, en beter beeld gecreëerd kan worden van lokaal en regionaal transitiedynamiek.

Ten tweede zou er over een langere periode onderzoek gedaan moeten worden naar regionale samenwerking in transities, onder andere door middel van narratief onderzoek. Dit hoeft niet alleen op basis van een inhoudsanalyse gebeuren, maar worden aangevuld met interviews in de verschillende regio's. Interviews bieden de mogelijkheid om meer te focussen op de specifieke taal die wordt gebruikt in het desbetreffende narratief zodat het sneller herkend kan worden. Door de onderzoeksperiode te verlengen, kunnen effecten van interventies zoals het herschrijven van het transitiescript gemeten worden. Het herschrijven vindt plaats na afloop van de komende verkiezingen van de decentrale overheden. Nu is het namelijk zo dat het RES-proces is opgestart nadat de coalitieakkoorden al waren opgeleverd, toen was de regionale samenwerking op dit gebied nog niet bekend. Een analyse van de nieuwe narratieven en transitiescripten maakt het voor een onderzoeker mogelijk om meer observaties doen na het gezamenlijk en individueel herschrijven van het transitiescript.

Praktijk:

Wanneer beleid wordt opgesteld, waar meerdere stakeholders bij betrokken zijn, reflecteer voordat het proces begint met elkaar op de betekenis die aan het onderwerp wordt gegeven. Dit kan helpen om beter te begrijpen waarom het gaat zoals het gaat, en het kan helpen bij het ontwerp van de aanpak. Doordat de achterliggende ideeën over de energietransitie niet worden uitgesproken, blijken er spanningen te ontstaan die tot vertraging kunnen leiden. Daarom stel ik voor om in het vervolg van het RES-proces: regionaal een open dialoog te organiseren waarin de verschillen in richting en tempo van de energietransitie met elkaar gedeeld worden.

Verder breng ik de conclusie van Hajer & Poorter (2005) graag in praktijk: decentrale overheden moeten langer de tijd krijgen om hun oude transitiescript te herschrijven aan de nieuwe aanpak en samenstelling. Daarom stel ik voor dat wanneer de verkiezingen voor decentrale overheden zijn geweest: de teksten in de coalitieakkoorden gebonden zijn aan de regionale tekst over de energietransitie. Daarbij stel ik dat er meer ruimte geboden moet worden aan onzekerheid en ambiguïteit die de energietransitie met zich mee brengt. Zo blijft de regionale energietransitie structureel aanwezig en blijven ambities en verwachtingen (van elkaar) besproken.

De Rijksoverheid heeft gekozen voor het maken van RES-regio's en daarmee is de landelijke energietransitie verdeeld over dertig kleinere regionale 'energietransitietjes'. Hierdoor kunnen decentrale overheden en lokale partijen rekening houden met de specifieke complexiteit, kansen en bedreigingen die hun energietransitie

met zich meebrengt. In essentie een nobel streven. Hier wil ik een kanttekening bij plaatsen. Want in de bestuurlijke teksten ben ik nauwelijks het lastige pakket voor de energie-infrastructuur tegengekomen. Overal staat dat de energietransitie een inpassingsvraagstuk is, maar niet hoe dit wordt aangepakt. Terwijl de infrastructuur nationaal dekkend moet zijn, alle duurzaam opgewekte energie kunnen transporteren en aangesloten blijven op het internationale netwerk. Voor de bedrijven in de energieketen en infrastructuur is een landelijke energietransitie eenvoudiger, dan dat in elke regio nieuwe afspraken gemaakt moeten worden (en met wie dan, omdat de RES geen staatsrechtelijke status heeft). Hun taak staat (letterlijk en figuurlijk) onder spanning: een regionale energietransitie maakt de landelijke energie-infrastructuur tot een lappendeken. Daarom stel ik voor om, ondanks dat het RES-proces al in volle gang is, door de energieleveranciers een haalbaarheids- en synergiestudie te laten uitvoeren met de plannen die regionaal zijn gemaakt. Op die manier kan er tussen het nationale en het regionale niveau, op bovenregionaal gezocht worden naar de synergie tussen de dertig kleine energietransitietjes die worden uitgevoerd.

Bibliografie

- Akerboom, S. (2019). Nieuw instrumentarium in de energietransitie: Regionale Energie Strategie en Warmtevisie. *Tijdschrift voor Bouwrecht*, 31(3), 199–207.
- Akker, D. van den, Buitelaar, S., Diepenmaat, H., Heeger, A., & Van Vliet, W. (2019). *Regionale Energie Strategieën (RES) als motor van de energietransitie* (p. 54). Platform31. Geraadpleegd maart 2, 2020, van <https://www.platform31.nl/publicaties/regionale-energie-strategieen-res-als-motor-van-de-energietransitie>
- Beek, A. F. van. (2019, november 20). Hernieuwbare energie voor iedereen: Een multitheoretisch analyseraamwerk voor bestuurders en ontwikkelaars voor sturing op publieke waarde in duurzame ontwikkeling en transitie. Dissertation, Frans A. van Beek. Geraadpleegd juni 24, 2020, van <http://localhost/handle/1874/386449>
- Bergh, J. C. J. M. van den, & Bruinsma, F. R. (2008). *Managing the Transition to Renewable Energy: Theory and Practice from Local, Regional and Macro Perspectives*. Edward Elgar. Geraadpleegd april 24, 2020, van <https://research.vu.nl/en/publications/managing-the-transition-to-renewable-energy-theory-and-practice-f>
- Boeije, H., & Bleijenbergh, I. (2019). *Analyseren in kwalitatief onderzoek denken en doen*. Amsterdam: Boom.
- Boeije, H. R. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen* (1th dr.).
- Boer, D.-J. den (Red.). (1994). *Methodologie en statistiek voor communicatie-onderzoek*. Houten: Bohn, Stafleu, Van Loghum.
- Bowen, G. A. (2006). Grounded Theory and Sensitizing Concepts. *International Journal of Qualitative Methods*, 5(3), 12–23.
- Brugge, R., Rotmans, J., & Loorbach, D. (2005). Transitie management en duurzame ontwikkeling: Co-evolutionaire sturing in het licht van complexiteit. *Beleidswetenschap*, 19.
- Bruner, J. (1991). The Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*, 18(1), 1–21.
- Bryman, A. (2016). *Social research methods* (Fifth Edition.). Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Burke, K. (2013). *A rhetoric of motives* (California ed., [Nachdr.]). Berkeley, Calif.: Univ. of California Press.
- Butler, J. (2006). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Routledge classics. New York: Routledge.
- CBS. (z.d.). *Hernieuwbare Energie in Nederland—2018* (webpagina). Geraadpleegd augustus 7, 2020, van <https://longreads.cbs.nl/hernieuwbare-energie-in-nederland-2018/>
- Centraal Bureau voor Statistiek. (2020, mei 28). Gebieden in Nederland 2020—Grootte en stedelijkheid van gemeenten. Open Data, . Geraadpleegd van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/84721NED/table?searchKeywords=stedelijkheid>

- De Fina, A., & Georgakopoulou, A. (2008). Analysing narratives as practices. *Qualitative Research*, 8(3), 379–387.
- Downing, S. J. (1997). Learning the Plot: Emotional Momentum in Search of Dramatic Logic. *Management Learning*, 28(1), 27–44.
- Dryzek, J. S. (1989). Policy Sciences of Democracy. *Polity*, 22(1), 97–118.
- Ebskamp, B., & Verbraak, M. (2019). *Strategisch positie kiezen in de energietransitie* (p. 35). De Argumentenfabriek.
- Faber, A., De Goede, P., & Weijnen, M. (2016). *Klimaatbeleid voor de lange termijn: Van vrijblijvend naar verankerd* (No. 2352–1392). WRR-Policy Brief (p. 48). Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Geraadpleegd maart 11, 2020, van <https://www.wrr.nl/publicaties/policy-briefs/2016/10/13/klimaatbeleid-voor-de-lange-termijn-van-vrijblijvend-naar-verankerd>
- Feringa, D. (2014). *Burgerschap als ambacht: Jongerenraden in Nederland*. Eburon, Delft.
- Fielding, N., & Fielding, J. (1986). *Linking Data*. 2455 Teller Road, Thousand Oaks California 91320 United States of America: SAGE Publications, Inc. Geraadpleegd juli 30, 2020, van <http://methods.sagepub.com/book/linking-data>
- Fischer, F., & Forester, J. (Red.). (1993). *The Argumentative turn in policy analysis and planning*. Durham, N.C: Duke University Press.
- Funtowicz, S. O., & Ravetz, J. R. (1990). *Uncertainty and Quality in Science for Policy*. Springer Science & Business Media.
- Gadinger, F., Jarzebski, S., & Yildiz, T. (2014). Vom Diskurs zur Erzählung. Möglichkeiten einer politikwissenschaftlichen Narrativanalyse. *Politische Vierteljahresschrift*, 55(1), 67–93.
- Geels, F., & Kemp, R. (2000). *Transities vanuit sociotechnisch perspectief*. Universiteit Twente. Geraadpleegd maart 5, 2020, van https://pdfs.semanticscholar.org/fbe1/2cf1406d6ad35853330d5e0295770437704e.pdf?_ga=2.161710844.1541865247.1581065437-1634427458.1581065437
- Geels, F. W. (2006). Multi-Level Perspective on System Innovation: Relevance for Industrial Transformation. In X. Olsthoorn & A. J. Wieczorek (Red.), *Understanding Industrial Transformation*, Environment & Policy (Vol. 44, pp. 163–186). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. Geraadpleegd juli 26, 2020, van http://link.springer.com/10.1007/1-4020-4418-6_9
- Geels, F. W. (2011). The multi-level perspective on sustainability transitions: Responses to seven criticisms. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1(1), 24–40.
- Geels, F. W., & Schot, J. (2007). Typology of sociotechnical transition pathways. *Research Policy*, 36(3), 399–417.
- Gerring, J. (2007). Is There a (Viable) Crucial-Case Method? *Comparative Political Studies*, 40(3), 231–253.

- Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience* (Northeastern University Press ed.). Boston: Northeastern University Press.
- Goffman, E. (1990). *The presentation of self in everyday life* (Repr.). London: Penguin.
- de Gooyert, V., Rouwette, E., Kranenburg, H., & Breen, H. (2014). *Dynamiek van de energietransitie; Naar een gedeeld beeld van kansen en uitdagingen*.
- Hajer, M. (1993). Discourse Coalitions and the Institutionalization of Practice (pp. 43–76).
- Hajer, M. (2004). Discourse Analysis and the Study of Policy Making. *European Political Science*, 2.
- Hajer, M. (2011). *De energieke samenleving: Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving. Geraadpleegd april 21, 2020, van http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/Signalenrapport_web.pdf
- Hajer, M. A., & Poorter, M. F. (2005a). Visievorming in transitieprocessen. Amsterdam Universiteit van Amsterdam, ASSR. Geraadpleegd juni 11, 2020, van transitie
- Hajer, M. A., & Poorter, M. F. (2005b). Visievorming in transitieprocessen. Amsterdam Universiteit van Amsterdam, ASSR. Geraadpleegd juni 11, 2020, van <https://dare.uva.nl/search?identificer=68221883-d00a-470f-ac2a-65bd8ed58a60>
- Hajer, Maarten A. (2005). Coalitions, Practices, and Meaning in Environmental Politics: From Acid Rain to BSE. In D. Howarth & J. Torfing (Red.), *Discourse Theory in European Politics: Identity, Policy and Governance* (pp. 297–315). London: Palgrave Macmillan UK. Geraadpleegd juli 24, 2020, van https://doi.org/10.1057/9780230523364_13
- Hak, T. (2004). Waarnemingsmethoden in kwalitatief onderzoek, 7.
- ’t Hart, H., Boeijs, H., & Hox, J. (2009). *Onderzoeksmethoden*. Amsterdam: Boom.
- Hermwille, L. (2016). The role of narratives in socio-technical transitions—Fukushima and the energy regimes of Japan, Germany, and the United Kingdom. *Energy Research & Social Science*, 11, 237–246.
- Hölsgens, H. N. M. (2016). *Energy transitions in the Netherlands: Sustainability challenges in a historical and comparative perspective*. Geraadpleegd van https://www.rug.nl/research/portal/files/35348704/Complete_thesis.pdf
- Ibarra, H., & Barbulescu, R. (2010). Identity as Narrative: Prevalence, Effectiveness, and Consequences of Narrative Identity Work in Macro Work Role Transitions. *Academy of Management Review*, 35, 135–154.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (Red.). (2015). *Climate change 2014: Synthesis report*. Geneva, Switzerland: Intergovernmental Panel on Climate Change.
- Intergovernmental Panel on Climate Change. (2019a). *Global warming of 1.5°C*. Geraadpleegd april 27, 2020, van <http://www.ipcc.ch/report/sr15/>
- Intergovernmental Panel on Climate Change. (2019b). *Global warming of 1.5°C*. Geraadpleegd april 27, 2020,

van <http://www.ipcc.ch/report/sr15/>

- Jones, M. D., & McBeth, M. K. (2010). A Narrative Policy Framework: Clear Enough to Be Wrong?: Jones/McBeth: A Narrative Policy Framework. *Policy Studies Journal*, 38(2), 329–353.
- Kahneman, D. (2012). *Thinking, fast and slow*. London: Penguin Books.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291. [Wiley, Econometric Society].
- Keats, P. A. (2009). Multiple text analysis in narrative research: Visual, written, and spoken stories of experience. *Qualitative Research*, 9(2), 181–195.
- Kemp, R., Loorbach, D., & Rotmans, J. (2007). Transition management as a model for managing processes of co-evolution towards sustainable development. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 14(1), 78–91.
- Kempenaar, A., Puerari, E., Pleijte, M., & Buuren, M. van. (2020). Regional design ateliers on ‘energy and space’: Systemic transition arenas in energy transition processes. *European Planning Studies*, 0(0), 1–17. Routledge.
- Kern, K. (2019). Cities as leaders in EU multilevel climate governance: Embedded upscaling of local experiments in Europe. *Environmental Politics*, 28(1), 125–145.
- Khan, J. (2013). What role for network governance in urban low carbon transitions? *Journal of Cleaner Production*, Special Issue: Advancing sustainable urban transformation, 50, 133–139.
- King, G., Keohane, R. O., & Verba, S. (1994). *Designing social inquiry: Scientific inference in qualitative research*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- King, G., Keohane, R. O., & Verba, S. (1995). The Importance of Research Design in Political Science. *American Political Science Review*, 89(2), 475–481.
- Kwakernaak, C., Ypma, K. W., Klijn, J. A., Bakel, P. J. T. van, & Gaast, J. W. J. van der. (1998). *Ruimtelijke gevolgen van klimaatverandering en bodemdaling; effecten van veranderingen in de waterhuishouding op het ruimtegebruik*. Wageningen: DLO-Staring Centrum. Geraadpleegd van <https://edepot.wur.nl/299294>
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langellier, K., & Peterson, E. (2004). *Storytelling In Daily Life: Performing Narrative* (1 edition.). Philadelphia: Temple University Press.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science: Selected theoretical papers* (Edited by Dorwin Cartwright.). Field theory in social science: selected theoretical papers (Edited by Dorwin Cartwright.) (pp. xx, 346). Oxford, England: Harpers.
- Lodder, M., Roorda, C., Loorbach, D., & Spork, C. (2017). *Staat van Transitie: Patronen van opbouw en afbraak*

- in vijf domeinen* (p. 32). Rotterdam: Droft. Geraadpleegd maart 3, 2020, van <https://drift.eur.nl/wp-content/uploads/2017/09/DRIFT-Rapport-Staat-van-Transitie.pdf>
- Loorbach, D. (2014). *To Transition!* (Inaugurele rede). Erasmus Universiteit Rotterdam, Rotterdam. Geraadpleegd maart 9, 2020, van https://drift.eur.nl/wp-content/uploads/2016/12/To_Transition-Loorbach-2014.pdf
- Loorbach, D., & Rotmans, J. (2012). Transities & transitie management: Oorsprong, status en toekomst. Geraadpleegd juni 10, 2020, van <https://repub.eur.nl/pub/35017/>
- Maso, I. (1989). The necessity of being flexible. *Quality and Quantity*, 23(2), 161–170.
- McBeth, M. K., Lybecker, D. L., & Husmann, M. A. (2014). The Narrative Policy Framework and the Practitioner: Communicating Recycling Policy. In M. D. Jones, E. A. Shanahan, & M. K. McBeth (Red.), *The Science of Stories* (pp. 45–68). New York: Palgrave Macmillan US. Geraadpleegd juli 28, 2020, van http://link.springer.com/10.1057/9781137485861_3
- Meinzen-Dick, R., DiGregorio, M., & McCarthy, N. (2004). Methods for studying collective action in rural development. *Agricultural Systems*, 82(3), 197–214.
- Miller, C. A., O’Leary, J., Graffy, E., Stechel, E. B., & Dirks, G. (2015). Narrative futures and the governance of energy transitions. *Futures*, 70, 65–74.
- Mirvis, P. H., Ayas, K., & Roth, G. (2003). *To the Desert and Back: The Story of One of the Most Dramatic Business Transformations on Record*. Geraadpleegd juli 23, 2020, van <http://public.ebookcentral.proquest.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=162806>
- Niles, J. D. (2010). *Homo Narrans: The poetics and anthropology of oral literature*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- O’Brien, K. (2012). Global environmental change II: From adaptation to deliberate transformation. *Progress in Human Geography*, 36(5), 667–676. SAGE Publications Ltd.
- Osborne, S. P. (2006). The New Public Governance? *Public Management Review*, 8(3), 377–387. Routledge.
- Ospina, S. M., & Dodge, J. (2005). It’s About Time: Catching Method Up to Meaning-The Usefulness of Narrative Inquiry in Public Administration Research. *Public Administration Review*, 65(2), 143–157.
- Oudes, D., & Stremke, S. (2018). Spatial transition analysis: Spatially explicit and evidence-based targets for sustainable energy transition at the local and regional scale. *Landscape and Urban Planning*, 169, 1–11.
- Patterson, J., Schulz, K., Vervoort, J., van der Hel, S., Widerberg, O., Adler, C., Hurlbert, M., e.a. (2017). Exploring the governance and politics of transformations towards sustainability. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 24, 1–16.
- Phillips, M., & Dickie, J. (2014). Narratives of transition/non-transition towards low carbon futures within English rural communities. *Journal of Rural Studies*, 34, 79–95.
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. (2019). *Naar een duurzame economie: Overheidssturing op*

- transities*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (RLI).
- Rein, M., & Schön, D. (1996). Frame-critical policy analysis and frame-reflective policy practice. *Knowledge and Policy*, 9(1), 85–104.
- Rijksoverheid. (z.d.). Internationale doelen voor het terugdringen broeikasgassen. *Klimaatbeleid*. Klimaatverandering, . Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/klimaatverandering/klimaatbeleid>
- Rodhe, H., Charlson, R., & Crawford, E. (1997). Svante Arrhenius and the Greenhouse Effect. *Ambio*, 26(1), 2–5. [Springer, Royal Swedish Academy of Sciences].
- Roe, E. (1994). *Narrative policy analysis: Theory and practice*. Durham: Duke University Press.
- Roelfsema, M., Soest, H. L. van, Harmsen, M., Vuuren, D. P. van, Bertram, C., Elzen, M. den, Höhne, N., e.a. (2020). Taking stock of national climate policies to evaluate implementation of the Paris Agreement. *Nature Communications*, 11(1), 1–12. Nature Publishing Group.
- Rogelj, J., den Elzen, M., Höhne, N., Fransen, T., Fekete, H., Winkler, H., Schaeffer, R., e.a. (2016). Paris Agreement climate proposals need a boost to keep warming well below 2 °C. *Nature*, 534(7609), 631–639.
- Rotmans, J. (2006). *Transitiemanagement: Sleutel voor een duurzame samenleving*. Assen: Van Gorcum.
- Rotmans, Jan, Kemp, R., & van Asselt, M. (2001). More evolution than revolution: Transition management in public policy. *Foresight*, 3(1), 15–31.
- Saltelli, A., Bammer, G., Bruno, I., Charters, E., Fiore, M. D., Didier, E., Espeland, W. N., e.a. (2020). Five ways to ensure that models serve society: A manifesto. *Nature*, 582(7813), 482–484. Nature Publishing Group.
- Schmidt, V. A. (2011). Speaking of change: Why discourse is key to the dynamics of policy transformation. *Critical Policy Studies*, 5(2), 106–126.
- Schofield, J. W. (1993). *Increasing the generalizability of qualitative research*. Social research: Philosophy, politics and practice (p. 225). Maidenhead, BRK, England: Open University Press.
- Schuurs, R., & Schwencke, A. M. (2018). LESSEN VOOREEN REGIONALEENERGIESTRATEGIESLIM SCHAKELLEN, 27.
- Scott, J. C. (1990). *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press. Geraadpleegd juli 30, 2020, van <https://www.degruyter.com/doi/book/10.12987/9780300153569>
- Sengers, F., Wieczorek, A. J., & Raven, R. (2019). Experimenting for sustainability transitions: A systematic literature review. *Technological Forecasting and Social Change*, 145, 153–164.
- Sijmons, D., Frijters, E., Wijnakker, R., Hugtenburg, J., Stremke, S., Hocks, B., Vermeulen, M., e.a. (2017). *Energie & Ruimte: Een Nationaal Perspectief*. Vereniging Deltametropool. Geraadpleegd juli 15, 2020, van <https://research.wur.nl/en/publications/energy-amp-space-a-national-perspective>
- Silverman, D., & Gubrium, J. F. (1994). Competing Strategies for Analyzing the Contexts of Social Interaction. *Sociological Inquiry*, 64(2), 179–198.

- Small, M. L. (2009). 'How many cases do I need?': On science and the logic of case selection in field-based research. *Ethnography*, 10(1), 5–38. SAGE Publications.
- Sools, A. (2016). Narratief onderzoek. *Kwalon*, 1(17), 9. Boom uitgeverij Amsterdam.
- Squire, C. (2012). Narratives, connections and social change. *Narrative Inquiry*, 22(1), 50–68. John Benjamins.
- Stam, E., Bosma, N., Gerards, J., Geuijen, K., Meijer, A., Nehmelman, R., Raven, R., e.a. (2017). Regionale sturing: Inspelen op maatschappelijke uitdagingen, 26.
- Stern, N. (2007). *The Economics of Climate Change: The Stern Review*. Cambridge: Cambridge University Press. Geraadpleegd mei 1, 2020, van <http://ebooks.cambridge.org/ref/id/CBO9780511817434>
- Stern, P. C. (2011). Design principles for global commons: Natural resources and emerging technologies. *International Journal of the Commons*, 5(2), 213.
- Stirling, A. (2011). Pluralising progress: From integrative transitions to transformative diversity. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1(1), 82–88.
- Stone, D. (1988). *Policy paradox: The art of political decision making* (1th dr.). New York: W.W. Norton & Co.
- Streck, C., Keenlyside, P., & von Unger, M. (2016). The Paris Agreement: A New Beginning. *Journal for European Environmental & Planning Law*, 13(1), 3–29.
- Swanborn, P. G. (2008). *Case-study's: Wat, wanneer en hoe?* Meppel: Boom onderwijs.
- Timmers, R., Šorm, E., Schellens, P. J., & Hoeken, H. (2008). De redelijkheid en overtuigingskracht van normatief sterke en normatief zwakke argumenten. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 30(2), 117–132.
- Torfiing, J., & Sørensen, E. (2014). The European debate on governance networks: Towards a new and viable paradigm? *Policy and Society, Is Governance for Everybody?*, 33(4), 329–344.
- Treuer, G., Koebele, E., Deslatte, A., Ernst, K., Garcia, M., & Manago, K. (2016). A narrative method for analyzing transitions in urban water management: The case of the Miami-Dade Water and Sewer Department. *Water Resources Research*, 53.
- United Nations Environment Programme. (2019). *The emissions gap report 2019*. Geraadpleegd april 29, 2020, van <https://www.unenvironment.org/resources/emissions-gap-report-2019>
- Van Damme, J., & Pattyn, V. (2015). Overheid in transitie(s)? Beleidsrollen en -instrumenten in een transitiecontext. *Vlaams Tijdschrift voor Overheidsmanagement*, 8(1), 5–9.
- Van der Steen, M. (2009). *Een sterk verhaal: Een analyse van het discours over vergrijzing*. Lemma, Den Haag.
- Van der Steen, M., Ophoff, P., Popering-Verkerk, J., & Koopmans, B. (2020). *Taal voor Transitie* (p. 31). Den Haag: NSOB.
- Vellinga, P., & Verseveld, W. J. van. (1999). *Broeikaseffect, klimaatverandering en het weer*. Amsterdam; Amsterdam: IVM, Instituut voor Milieuvraagstukken, Vrije Universiteit ; V.U. Boekhandel/Uitgeverij [distr.

- Verbong, G. P. J., & Loorbach, D. (2012). *Governing the energy transition: Reality, illusion or necessity?* Routledge Taylor & Francis Group. Geraadpleegd juli 15, 2020, van <https://research.tue.nl/en/publications/governing-the-energy-transition-reality-illusion-or-necessity>
- Verstraelen, J., & Janssen, R. (2019, september 16). Linkse fracties: Meer aandacht voor sociale kant energietransitie, 6.
- VROM-raad, & Algemene Energieraad. (2004). *Energietransitie: Klimaat voor nieuwe kansen*. Den Haag; Den Haag: VROM-raad ; Algemene Energieraad.
- Wester, F. (1995). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Muiderberg: Coutinho.
- Wester, F., & Hak, T. (2003). De methodologie van kwalitatief onderzoek. *Journal of Workplace Learning*.
- Wester, F., Renckstorf, K., & Scheepers, P. (2006). *Onderzoekstypen in de communicatiewetenschap*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Wittmayer, J. M., Backhaus, J., Avelino, F., Pel, B., Strasser, T., Kunze, I., & Zuijderwijk, L. (2019). Narratives of change: How social innovation initiatives construct societal transformation. *Futures*, 112, 102433.
- Wood, G., & Baker, K. (Red.). (2020). *The Palgrave Handbook of Managing Fossil Fuels and Energy Transitions*. Cham: Springer International Publishing. Geraadpleegd juli 14, 2020, van <http://link.springer.com/10.1007/978-3-030-28076-5>
- Yanow, D. (1996). *How does a policy mean? Interpreting policy and organizational actions*. Washington, D.C: Georgetown University Press.

Bijlage 1: Bronnen voor inhoudsanalyse

RES-regio	Overheid	Bestuurlijke tekst
Zuid-Limburg		Startnotitie RES Zuid-Limburg
	Waterschap Limburg	Bestuursprogramma 2019-2023: Samen op koers voor nieuwe uitdagingen
	Provincie Limburg	Collegeprogramma 2019-2023: Vernieuwend Verbinden
	Gemeente Maastricht	Hoofdpijnenakkoord coalitie 2018-2022: onbegrensd en ontspannen
	Gemeente Stein	Coalitieakkoord 2018-2022: Kansrijk Besturen
	Gemeente Beek	Coalitieakkoord 2018-2022: Samen doen: Veur Baek
Noord- en Midden-Limburg		Startnotitie RES Noord- en Midden-Limburg: Duurzame energie brengt Limburg in beweging!
	Waterschap Limburg	Bestuursprogramma 2019-2023: Samen op koers voor nieuwe uitdagingen
	Provincie Limburg	Collegeprogramma 2019-2023: Vernieuwend Verbinden
	Gemeente Venlo	Coalitieakkoord 2018-2022: Samen Venlo Veranderen
	Gemeente Horst aan de Maas	Coalitieakkoord 2018-2022: <i>Krachtig Horst aan de Maas, gezonde blik op de toekomst</i>
	Gemeente Mook & Middelaar	Coalitieakkoord 2018-2022: Op weg naar een duurzaam en samenredzaam Mook en Middelaar
Fryslân		Startdocument RES Fryslân: Uitgangspunten
	Wetterskip Fryslân	Coalitieakkoord 2019-2023: Gewenst peil
	Provincie Fryslân	Bestuursakkoord 2019-2023: Geluk op 1

	Gemeente Leeuwarden	Collegeprogramma 2018-2022: De kracht van samen
	Gemeente Noard East Fryslân	Coalitieagenda 2019-2022: Trochpakke! Mei elkoar foarút
	Gemeente Vlieland	Coalitieakkoord 2018-2022: Balans in Leefbaarheid
Noord-Holland Noord		Startnotitie RES NHN
	Hoogheemraadschap Hollands-Noorderkwartier	Collegeprogramma 2019-2023: Samen werken aan de toekomst
	Provincie Noord-Holland	Coalitieakkoord 2019-2023: Duurzaam Doorpakken
	Gemeente Alkmaar	Coalitie-akkoord 2018-2022: Alkmaar aan zet
	Gemeente Hoorn	Coalitieakkoord Hoorn 2018-2022
	Gemeente Enkhuizen	Uitvoeringsprogramma – Raadsperiode 2018-2022
Rotterdam-Den Haag		RES Rotterdam-Den Haag: Betaalbare, betrouwbare, schone en veilige energievoorziening in 2050; 18 december 2018
	Hoogheemraadschap Delfland	Bestuursakkoord 2019-2023
	Provincie Zuid-Holland	Coalitieakkoord 2019-2023: Elke dag beter. Zuid-Holland.
	Gemeente Rotterdam	Coalitieakkoord 2018-2022: Nieuwe energie voor Rotterdam
	Gemeente Nissewaard	Coalitieakkoord 2018-2022: Samen voor elkaar! “Handen uit de mouwen en schouders er onder”
	Gemeente Brielle	Coalitieakkoord 2018-2022: Samen bouwen aan een duurzaam Brielle
FoodValley		Startdocument RES Foodvalley, 14 juni 2019
	Waterschap Vallei en Veluwe	Coalitieakkoord 2019-2023: Meer waarde als watermerk
	Provincie Utrecht	Coalitieakkoord 2019-2023: Nieuwe energie voor Utrecht

	Gemeente Ede	Bestuursakkoord 2018-2022: Ruimte voor Ede
	Gemeente Rhenen	Bestuursprogramma 2018-2022
	Gemeente Renswoude	Coalitieakkoord 2018-2022: Samen bouwen aan Renswoude
Arnhem - Nijmegen		Startnotitie RES Arnhem - Nijmegen
	Waterschap Rivierenland	Bestuursakkoord 2019-2023
	Provincie Gelderland	Coalitieakkoord 2019-2023: Samen voor Gelderland
	Gemeente Arnhem	Coalitieakkoord 2018-2022
	Gemeente Wijchen	Coalitieakkoord 2018-2022: Iedereen doet mee
	Gemeente Heumen	Coalitieakkoord 2018-2022: Samen sterk en duurzaam

Bijlage 2: Codes vanuit Atlas.ti

Name	Groups	Comment	Creator	Creation Date	Modifier	Modification Date
Energietransitie	53	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Waarom?	26	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Urgentie	15	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Goede voorbeeld	12	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Transitie als kans	10	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Noodzaak tot handelen	9	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Economisch belang	8	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Multi-actor	8	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Multi-level	8	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Bijdrage als taak	8	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: een van de andere	7	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Opgave	7	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: meewerken aan bewe...	6	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Gemeenschappelijk belang	6	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Inspirerende rol	6	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Mondiale opgave	6	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Toekomstbeeld	6	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Vooruitschrijven	6	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Maatschappelijke opgave	5	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Motivatie	5	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: economische kans	4	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: gebeurt al	4	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: maatschappelijk draag...	4	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Gevolgen	4	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Informerende rol	4	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Nobel handelen	4	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Opgave: biedt kansen	4	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Regionale samenwerking	4	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Transitie als langetermijn	4	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Transitie als noodzaak	4	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: innovatief beleid	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Hogere doelstelling	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Indekken	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Onzekerheid	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Opgave: forse transitie	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Opgave: maatschappelijke groot	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Organiserende rol	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
RES als maatwerk	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Samenwerking?	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
toekomstige generaties	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Transitie gebeurt al	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Verbindende rol	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020

Name	Groups	Comment	Creator	Creation Date	Modifier	Modification Date
Verbindende rol	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Voorschrijvende rol	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Belangen	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Betaal- haalbaarheidscriteria	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Controlerende rol	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Duurzaamheid	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie als maatschappelijke o...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: aanwenden van duurz...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: besparen	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: grensverstijgend	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: grote maatschappelijk...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: hernieuwbare energie	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: houdt rekening met bi...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: inspireren	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: inzet op/ belang bij go...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: kans	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: minder afhankelijk van...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: minder afhankelijk van...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: om Parijs te halen	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: om te lobbyen	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: opgave	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: provinciaal belang om...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: uitvoeren van wat 'mo...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: vermindering van klim...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: versterking economis...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Liepen achter	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Ondersteunende rol	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Opgave: door krachtenbundling aanpa...	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Opgave: grootste maatschappelijke	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Opgave: grote duurzaamheids	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Opgave: maatschappelijk	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Opgave: mondiaal	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Opgave: onontkoombaar	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Overschatting?	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Parijs als criterium	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Regiserende rol	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
RES als kans	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Waarde staat onder druk	2	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Aandacht	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Afhankelijkheid	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Betaalbaarheidscriterium	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020

Name	Groups	Comment	Creator	Creation Date	Modifier	Modification Date
De gemeente Wijchen is géén eiland	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Duurzaamheid gebeurt al	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie onderdeel	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: ambitie	1	0	Bruno Koopmans	16 Jun 2020	Bruno Koopmans	16 Jun 2020
Energietransitie: betekenisvolle bijdrage	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: biedt ruimte voor bela...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: controlerende rol	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: cruciale betrokkenhei...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: distributie restwarmte	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: door Groningen	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: doorzetten door same...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: financiële consequenti...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: forse opgave	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: gaat om bewustwording	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: gemeentelijk beleid on...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: geothermie	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: grote economische ka...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: is te verbinden	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: langtermijnaanpak	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: lust & last eerlijk verd...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: moet nu beginnen	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: onderdeel van econo...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: onderzoeken wat het...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: ook nog?	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: ruimte voor unieke aa...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: transformatie van bele...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: urgentie	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: vanzelfsprekend	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: vliegwielen voor stedelijk...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: voortschuiven	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: vraagt om coördinatie	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: vraagt om integrale be...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: vraagt om regisseur	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: vraagt om samenwerk...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: waar nodig faciliteren	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Energietransitie: zonder draagvlak kans...	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Financieel perspectief	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Gezamenlijk	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Grote opgave	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Het moet	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
Naderend eind	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020

		Het moet		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Naderend eind		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Nu handelen		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Onontkoombaar		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: aanzienlijk (slim inzetten)		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: behoorlijk onzeker		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: biedt economische kansen		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: een van de		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: flink		1	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: forse transformatie		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: grensoverstijgend		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: in de regio		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: integraal aanpakken		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: meest urgente van onze tijd		1	3	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: met hoge urgentie		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: voor iedereen		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: voor nabije toekomst		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: voor nu		1	0	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020
		Opgave: voor nu en in de toekomst		1	1	0	Bruno Koopmans	4 Jun 2020	Bruno Koopmans	4 Jun 2020